

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192396

UNIVERSAL
LIBRARY

RAJARAM CHARITRA

The Bharat Itihas Samshodhak Mandal's
Sweeya Granthamala, No 36.

Keshavpandit's

RAJARAM-CHARITAM

OR

SHRI CHHATRAPATI RAJARAM'S
JOURNEY TO JINJI

Edited by

V S Bendrey,

678 Budhawai, Poona City

1931.

Published by

Prof Datto Waman Potdar, B A

Sardar G N Mujumdar, M I A

Honorary Secretaries, B I S Mandal,

Poona City

Checked 1965

Checked 1966

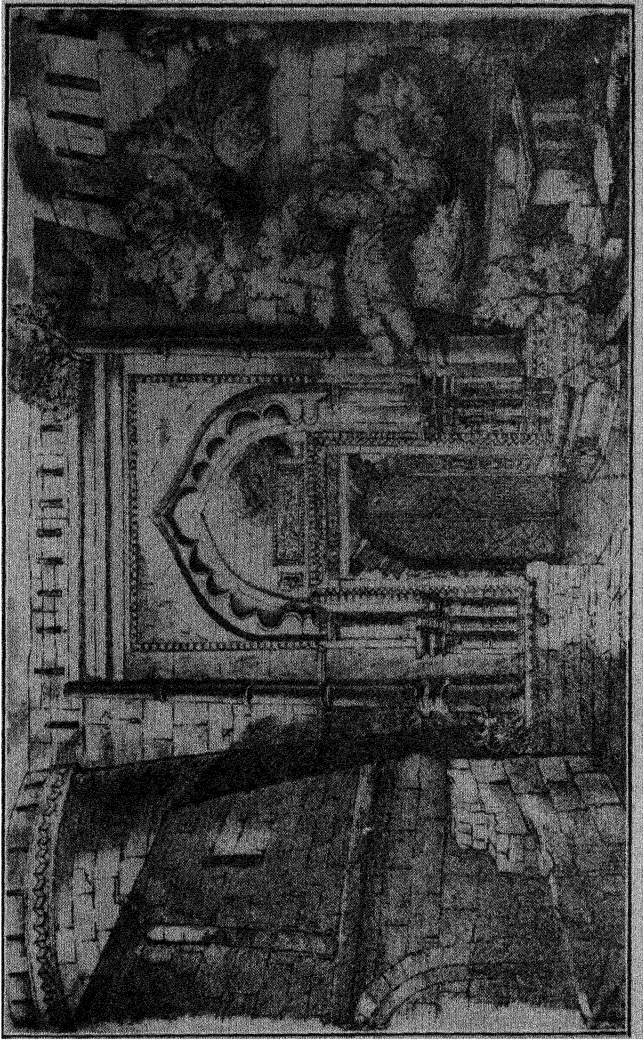

Printed by

Damodar Laxman Lele,

Modavritta Press, War,

Dist Satara.

Old Gateway of the Fort of Panhala (1854) पन्हाळाबाबाचा जुना दरवाजा

श्री
भारत इतिहास-संशोधक-मंडळ-स्वीय-ग्रंथमाला, ग्रंथांक ३६

केशवपांडितकृत
श्री छत्रपति राजाराम महाराज

यांचें चरित्र

जिजीचा प्रवास

संपादक

वासुदेव सीताराम बेंद्रे,

साधन-चिक्रिस्ता, मराठी व गुजराथी शार्ट्हॅड,
Stenography for India इ. पुस्तकाचे कर्ते.

पुणें शहर

शके १८५३

अनुक्रमणिका

1 Gateway of Panhala (1854) . . .	Frontispiece
२ निवेदन . . . \	१
3 A Brief Survey	1
4 Map showing the campaign of Ramachandrapant	14
5 Map showing the route of Rajaram's Journey to Jinji	18
६ समालोचन	१
७ समालोचन पुरवर्णा	२८
८ राजारामचरितम् (संस्कृत)	
प्रथमः सर्गः	२९
द्वितीयः सर्गः	३५
तृतीयः सर्गः	३८
चतुर्थः सर्गः	४१
पंचमः सर्गः	४६
९ राजारामचरित्र (मराठी भाषांतर)	
सर्ग पहिला	५१
सर्ग दुसरा	५८
सर्ग तिसरा	६२
सर्ग चवथा	६६
सर्ग पाचवा	७३

निवेदन

श्री.शिवभारत, पर्णालपर्वतग्रहणाख्यान ही संस्कृतांत लिहिलेली परंतु ऐतिहासिक काव्यं तंजावरच्या सरस्वतीमहालांत शोधाअती आढळली आणि त्याच्या प्रसिद्धीचें श्रेय मंडळाला मिळालें. त्याच श्रेयान आज केशवपंडितकृत राजारामचरितम् या ऐतिहासिक काव्याच्या प्रकाशनानें स्पृहणीय अशी नवी भर पडत आहे हें हि ऐतिहासिक काव्य तंजावरासच आढळलें. शिवभारत आणि पर्णालपर्वतग्रहणाख्यान याचे शोधक कै. दिवेकर हे जसे आमच्या मंडळातील एक परिश्रमी शोधक होते त्याप्रमाणेंच या केशवकविकृत राजारामचरिताचे संशोधक श्री वासुदेवराव बेद्रे हे हि मंडळांतील एक मोठे परिश्रमी संशोधक आहेत.

श्रीछत्रपती सभाजी महाराज यांच्या चरित्राचें संशोधन हा रा. बेद्रे यांनी आपल्या अभ्यासाचा, आज एक तप झाले, मुख्य विषय केला आहे. त्याच खटपटींत हा ग्रंथ रा. बेद्रे यास आढळला. जसें शिवभारत 'असेल काही भारतापैकीच' म्हणून उपेक्षिलें गेलें तसेंच हें राजारामचरित रामाचें, रामायणांतलें काही तरी, म्हणून उपेक्षिलें गेलें. परंतु सुदैवानें तंजावग्रहाच्या नवीन झालेल्या सविस्तर याद्यांवरून रा. वासुदेवराव बेद्रे याचे तिकडे लक्ष्य जाऊन त्यांनी तो ग्रंथ नकळत आणवून, फार परिश्रमाने संपादकीय स्कार करून, मराठी भाषांतर, इंग्रजी सांगश, नकाशे, इत्यादि सर्वांगानी परिपूर्ण करून भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळास प्रमिध्यर्थ सादर केला याबद्दल सर्व महाराष्ट्र-इतिहासप्रेमी रा. बेद्रे याचे मनापामून आभारी राहतील अत्रा भरवसा वाटतो.

हाती घेतलेले काम जिवापाड श्रम घेऊन सर्वांगपरिपूर्ण करणें हा बेद्रे याचा स्वभाव आहे आणि ह्मणूनच हा ग्रंथ त्यांनी तडीस नेला इतकेंच नव्हे तर **दण्डनीत्यादि** ग्रंथ हि त्यांनी प्रकाशनार्थ सज्ज करण्याचें काम चिकाटीनें चान्च ठेविलें आहे

रा. बेंद्रे यांची चिकाटी व उद्योग पाहून श्रीशिवचरित्रकार्यालयाप्रमाणेच श्रीसंभाजीचरित्रकार्यालय चालवावे आणि त्याचा त्यांनी पुढाकार घ्यावा अशी सूचना त्यांस करावीशी वाटते. मडळाच्या मर्यादित 'नित्य' उपनातून ही कार्ये पूर्णतेश नेणे शक्य नाही, त्यास स्वतंत्र निधि हि गोळा केला पाहिजे. सशोधकाना सातत नुसतें सशोधन करून भागन नाही, तर आपापले प्राच्यवप्राय वाचून, सशोधनप्रकाशनार्थ द्रव्यसाहाय्य मिळविण्याची हि खटाट करावी लागते. रा. बेंद्रे यास हि तो उद्योग थोडाकार करावा लागतो. परंतु सर्व अडचणी व आपत्ति यांना तोंड देत ते, मडळातील त्यांच्या सशोधक बंधूंप्रमाणेच, झगडत पण पुढेच चालले आहेत आणि श्रीसंभाजीचरित्र-सिद्धीचा उद्योग ते पुरा पाडनील अशी त्यावरून खात्री वाटते.

राजारामचरितासारख्या ऐतिहासिक काव्याच्या योग्यतेविषयी येथें थोडी चर्चा करणे उचित होईल. स्वभावतः काव्य आणि इतिहास विरोधी समजण्याची चाल आहे. परंतु आपल्याइकडे रसायनज्योतिषासारखे स्वभावतः काव्यविरोधी शुद्ध ज्ञानविषय हि काव्यरूपानें ग्रथित करण्याची पुरातन परंपरा रूढ आहे इतकेच नव्हे तर मोठमोठे कोश देखील छद्मेबद्ध करण्यात आलेले आहेत! अर्थात् इतिहास तरी या क्रमाला व परंपरेला अत्राद् कसा होईल? परंतु 'पुराण' म्हणून जो एक काव्यप्रकार आपणाकडे फार लोकप्रिय आहे त्यात केवळ इतिहास नाही इतिहास, काव्य, तत् ज्ञान इत्यादीचें भिन्न भिन्न प्रमाणांत केलेले एक रुचकर मिश्रण म्हणजे पुराण. इंग्रजी शिक्षणाच्या पहिल्या भरात पुराणे थोडाडे म्हणून त्यांची टवाळी झाली, आता त्यातून देखील इतिहास शोभना येतो हे पार्गट्टर प्रभूनाच्या विद्वन्नान्य ग्रथावरून सर्वास प्रसिद्धच आहे पुराणाहून निराळे, असे राजनराणिंसारखे छद्मेबद्ध इतिहास-ग्रथ हि आपल्याकडे आढळतात परंतु अद्यापि असे ग्रथ थोडे आहेत. याहि ग्रथात थोडा पुराणा घाट लोकप्रियतेस्तव दिलेला आढळतो. परंतु तेवढ्याने चिचकून किंवा फसून न जाता, अशा ग्रथाच्या अतःगाची बारीक परीक्षा केशी पाहिजे आणि जेथें सर्वथा विश्वसनीय अशा स्वतंत्र

पुगव्याचे साहाय्याने अशा ग्रथांची ऐतिहासिक योग्यता प्रस्थापित होते तेथे त्यांचे महत्त्व विनतक्रार मान्य केलें पाहिजे. एखाद्या ऐतिहासिक काव्यात जर बारीक तपशिलाच्या शेंपत्रास नव्या बाबी आढळल्या आणि जर अवातर विश्वसनीय अशा बाह्य पुराव्याने त्यातील १०-२० पक्क्या व खऱ्या असे सिद्ध करिता आले तर उरलेल्या अम्ममर्थित परंतु सभवनीय अशा इतर बाबी, लटक्या ठोपयंत, प्रमाण समजून चालण्यास हरकत नाही. अस्सल समकालीन शिलाताम्रलेखा इतकेच प्रामाण्य काही समकालीन ऐतिहासिक काव्यांना देता येत नसलें तरी ते ग्रथ काव्य, अर्थात् कलना, ह्मणून इतिहासचर्चेतून अज्जी हद्दपार करणें न्यायाचे नाही. शिवभारतादि ऐतिहासिक काव्याविषयी कित्येक सशयी विद्वानांची ही प्रवृत्ति दिसून येते ती सदाश आहे. बाँबे हिस्टॉरिकल् काँग्रेसच्या पहिल्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष सुप्रसिद्ध इतिहासपंडित रावबहादुर डॉ एस्. कृष्णस्वामी अयंगर यांनी हि हाच अभिप्राय 'शालवाभ्युदयम्' प्रभृतिकाव्यांचें ऐतिहासिक महत्त्व दाखवून प्रकट केला अमुन, असल्या ऐतिहासिक काव्य-ग्रथाचा अभ्यास न करिताच ते केवळ छंदोबद्ध म्हणून अथवा त्याचा वेप पुराणी म्हणून, त्याचा त्याग करण्याविरुद्ध स्पष्ट इषारा हि दिला आहे ते म्हणतात—

“Thus confirmed, the literary sources prove to be of extraordinary value and though thrown in the Kavya form and subject to the features of Kavya writing they convey an amount of information by way of first hand evidence which can hardly be neglected except at considerable loss to historical work.” इतकेच नव्हे तर त्याचा स्वच्छ अभिप्राय असा आहे की जर या ग्रथाचा योग्य उपयोग केला नाही तर इतिहासच यथार्थ व सपूर्ण होणार नाही. (“No complete history is possible if the literary sources should be neglected.”)

बरील विवेचन लक्षात धरूनच प्रस्तुतच्या राजारामचरित्राची परीक्षा करून किंमत ठरविली पाहिजे आरभीच्या चारदोन श्लोकामुळे पुढे न वाचताच बनेलनें या ग्रथाला 'रामाभिषेकात' ढकलून दिले. जानकीराम, परशुराम

आणि तिसरा राजाराम अशा लिहिण्यानें न फसतां, किंवा शकरनारदांच्या उल्लेखावरून या ग्रंथास पुराण न समजतां जर याची परीक्षा केले तर यातला इतिहास तेवढा नेमका निराळा काढता येतो. असा विचार कला असता राजारामचरितासारख्या ऐतिहासिक काव्यग्रंथाचें इतिहासरचनेस केवढे साहाय्य होत ते नीट लक्ष्यात येईल

या ग्रंथाचें प्रकाशन जवळ जवळ समाप्तीस गेल्याच्या समारास एक अकल्पित योगायोग आला तो असा. गतसालापासून **श्रीमंत सरकार बाबासाहेब पतञ्जिव** याचे वाढ्यात संस्थानचे मूळपुरुष **कै शंकराजी नारायण** यांची पुण्यतिथि मार्चजानिकरीत्या साजरी होऊ लागली आहे पहिल्या वर्षाप्रमाणेच यदाहि या उत्सवात व्याख्यानार्थ आमचे जाणे झाले असता याच राजारामचरित्राचे आधार व्याख्यान दिलें. आणि त्याच ओघात केशवनें शंकराजी नारायण याचा जो गौरवात्मक उल्लेख केला आहे तो श्रीमतासमक्ष सर्वासमोर माडला चौथ्या सर्गात केशव लिहितो 'आवृत म्हेच्छसैन्येन गिरिमालोक्य भूपतिः। तुच्छीकृत्य तु तान्सर्वान्महाम्हेच्छविनाशकः ॥ नारायणसुते श्रीमच्छंकरे लोकशकरे ॥ १ ॥ राजैकदेशे निदये कारिदुर्गसमाश्रयम् ॥ याप्रकारे अगदी एका समकालीन कविपंडितानें 'लोकशकर' या मार्मिक विशेषणाने जे महत्त्व शकराजींच्या कामगिरीचें सूचित केलें आहे त्याचें औचित्य शकराजींच्याच श्राद्धदिवशी ऐकून श्रीमतासमवेत सर्वच उास्थित मडळीप परम सतोष वाटला. पुढे श्रीमतांचे कानावर रा. बेद्रे याचा उद्योग घातला. त्याचा अनुकूल विचार होऊन या केशवकविकृत राजारामचरिताच्या प्रकाशनाला **रूपये तिनशेंची** उदार देणगी देण्याचा श्रीमतानी आपला मनोदय कळविला. ही देणगी 'प्रसादचिन्हच' आहे. आणि रा. बेद्रेप्रभृति सशोधकाना शकराजी नागयण वेगरे तरकालीन थोर पूर्वजाचा इतिहास शोधण्यास ती अधिक प्रवर्तक होईल यात सशय नाही न जाणो, श्रीशकराजी नारायण ऐतिहासिक ग्रंथमाला हि आपणाम श्रीमताच्या कृपेने आणि प्रोत्साहनाने चालू करिता येईल ! मडळाच्या

इमारतीचें उद्घाटन श्रीमंत बाबासाहेब हे युवराज असतां शके १८४१त त्याचे हातून करविलें. तेव्हांपासूनच त्यांचा मडळाशी जो निकट संबंध जडला तो वरील देणगीनें अधिकच दृढ झाला असून पुढे दृढतर होत जाईल यांत सदेह नाही.

या ग्रथाचें मुद्रण वाईस करवून घेतलें. नव्या कोन्या खिळ्यांच्या अभावी तें नेहमप्रमाणें उठावदार झालें नाही तथापि ती उणीव पुढें राहू नये असा प्रयत्न अवश्यमेव होईल.

अशा प्रकारें एक महत्वाचा नवा ग्रथ, सुसज्ज असा, सभासदांस व इतर जिज्ञासूस सादर करण्यांत मनास मोठा उल्हास वाटतो.

माघ शु० ३, १८५३
पुणें.

दत्तो वामन पोतदार,
चिटणीस,
भारत इतिहास संशोधक मंडळ पुणें.

A BRIEF SURVEY.

The publication by Mr S V. Divekar of Kalyan of the two Sanskrit works — Parnalaparwata-grahanakhyana¹ of Jayaram and Shiva-Bharata² (incomplete) of Parmananda — has already evoked a considerable interest of the scholars of the Marhattha History in the rich treasure at the Tanjore Maharaja Serfoji's Saraswati Mahal Library, and it is now hoped that the present publication of "RAJARAM-CHARITAM" of Keshavpandit from the same source will go a step further. The narration of the first expedition of Ramachandrapant, undertaken immediately after his being vested with the sole power over the affairs in the Maharashtra, is perhaps an addition of an altogether so far unknown chapter of history of that period, as also the account of the well known journey of Rajaram with the Marhattha Ministry to Jinji, which is an episode generally considered as one of the most important events in the Marhattha struggle for the establishment of Swarajya, will remove many misconceptions passed on to us by the later chroniclers and historians because of their having much misunderstood the Marhattha movements in the absence of definite information as regards dates and places

-
- 1 पर्णालपर्वतग्रहणख्यानम् of जयराम edited by Mr S V Divekar, — Puraskrit Granthamala, No 2, Bharat Itihas Samshodhak Mandal, Poona, 1923
 - 2 शिवभारत of परमानन्द edited by Mr S V Divekar, — Puraskrit Granthamala, No 3, Bharat Itihas Samshodhak Mandal, Poona, 1927

KESHAVPANDIT — Keshavpandit was a Karhada Brahmin, born in the Purohit family of Sangameshwar Taluka in the Ratnagiri District. His father's name was Damodar. He held the office of Danadhyaksha under Shivaji, Sambhaji and Rajaram, and flourished in the reign of Sambhaji, receiving a gift of a large tract of land worth an assessment of about 1600 laris (Rs 800) in the then Rajapur taluka under Sangameshwar for his reading out the great Ramayana to Sambhaji Rajah. His 'Dandanecti'³, which seems to have been included later in 1682-83 in Chhatrapati Sambhaji's "Budhabhushana"⁴, is mentioned as a part of his great work "Dharma-kalpalata"⁵. He was at Panhala in the Navaratra celebrations between 4th and 14th September 1689, and, in accordance with the information left by his son in his petition to Chhatrapati Shahu, he had accompanied Rajaram to Jinji. The narration of even the details of the religious ceremonies performed by Rajaram on the banks of the rivers Krishna and Tungabhadra indirectly corroborates his son's statement. The date of the composition of the work, as given by him, corresponds to 4th January 1690. There is a mention of another gift of two villages by Rajaram, but it cannot be ascertained definitely who the grantee was, whether Keshavpandit himself or

3 दंडनोत्तिप्रकरणम् - Still unpublished. It is being edited by the author of this book.

4 बुधभूषणम् of Shri Chhatrapati Sambhaji Rajah, edited by Prof. H. D. Welankar and published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1926.

5 धर्मकल्पलता not yet traceable.

AUTHOR & MANUSCRIPT

his son Ramachandra. It is more probable that the gift was made to his son by way of subsistence to his family after his death. Such gifts were not uncommon in that period. The fact that Keshav is silent over the movements of the followers of Rajaram since they parted from him on the Tungabhadra indicates that Keshav had not only completed his work but must have died before they could join Rajaram at Jinji. The use of the words "स्वसमाधिमुत्तमम्" in verse 10 of Sarga I can be interpreted to suggest a considerable fall in the health of Keshavpandit at the time of the composition of this work. Perhaps, the present work may be his last, and his death occurred in January 1690⁶

MANUSCRIPT—The Sanskrit manuscript of Rajaram-Charitam was wrongly classified by Dr Burnell⁷ as "Ramabhishekah" under Ramayana. The new descriptive Catalogue⁸, however, gives the correct identification. The manuscript is reported to be in good condition in the Saraswati Mahal Library and was yet unpublished. It contains 33 pages with six to seven lines on each page. The size of the manuscript is 9 $\frac{7}{10}$ inches X 4 $\frac{1}{2}$ inches. It is written in the Devanagari character, and has been divided into five Sargas or

6 This paragraph is based on the information available in Srg I - 4 to 11, Srg III-2b, Srg IV-15, etc., Dandaneeti - colophon at the end, Lekhanka no 44 - Prakara 4 of "Sanads and Letters" by Messrs. P V Mawjee and D B Parasnis - pp 157-59, and Rajawade Khandi VIII, Lekhanka no. 40, pp 36-8.

7 Item no 76, p 161 of Dr. A C Burnell's Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Tanjore Maharajah's Library—1880

8 No 4229, pp 3263-5, Vol VIII - Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Tanjore Maharajah Scioji's Saraswati Mahal Library, 1930

parts with about 276 verses⁹ The manuscript at Tanjore is apparently a copy made by a Karnatak scribe. The use of "ळ" for "ल्" in about 73 places and 'न्' for "ण्" in the word Karnatak in one or two instances and the three notices of the different readings in the margin confirm this view. The copy is, however, a very faithful production, and no mistake of grammar or idiom, except two or three minor ones, have crippled therein. The omission of Avagraha is generally to be found in almost all the old Sanskrit manuscripts. Both the paper and the writing are reported to resemble those of the seventeenth century.

The language used is very simple and chaste, and is much on the style of the great Ramayana or Mahabharat. The usual Pauranic conversational mode of introducing the subject matter has been adopted, but it is not successfully pursued later. The events have been described as occurred without attempting to supplement them with imaginary account. The very rare poetic flourishes or rather the poet's failure to win the esteem of high imagination and thought, has perhaps enhanced the value and reliability of his work as an historical evidence of first rate importance. The author is both contemporary and intimate to the Royal family. His narration of the events is also within two or three months of their occurrence. Naturally, therefore, the details given by him are without confusion. The metre used is Anustup, but in the beginning of the work, and also at the end of each of the Sargas, separate metres

9 In the original copy, the numbering of the verses is irregular

SARGA I

have been used. It may be perhaps an attempt to win recognition to the poem as 'Mahakavya'

SARGA I — After salutations to God Rama and the great sages Narada and Valmiki, the author has introduced himself as the person of pious disposition, honest means, and high character. He claims Parashuram-kshetra as his home and gives the date of his composition as Saturday the fourth day of the first fortnight of Magha of Shukla (Samvat Era), i. e. 4th January 1690. This introductory chapter contains Narada's discussion with God Shiva on the condition of the Marhattha kingdom after the death of Sambhaji and its future. It gives a summary of the events dealt with in detail in the succeeding Sargas. It is significant to note that the subject of such a repute and an official of such a responsible position as the King's Danadhyaksha should have given an expression¹⁰ of great anxiety for the safety of the people on hearing of the news of the execution¹¹ of Sambhaji. But this is not surprising. The contemporary and reliable evidence¹² now available clearly shows that Aurangzeb with all his prowess was unable to successfully penetrate his armies through the Nasik-Tryambak or the Panhala or the Goa frontier or even by the Western sea-coast into the Marhattha territories till after the capture of Sambhaji on 1st February 1689. This remarkable check on the

10 Sig. I-7 and 8

11 Sambhaji was executed by Aurangzeb on 11th March 1689

12 See accounts given in the *Jedlic Shikavali* and such Persian authorities as *Massiri Alamgiri*, and also those recorded in the letters of 1688 and 1689 by the English Factors.

advance of the formidable army of Aurangzeb for over seven years ought to have been sufficient to create in the Marhattha subject the confidence of security under Sambhaji. Of course, the later chroniclers have misunderstood Sambhaji and his doings, and all what they have said has been based on the wrong notions¹³ then current or contains perhaps much of imagination than information derived from historical documents. Their imaginary accounts cannot now have any weight in face of the sources both reliable and contemporary.

The condition of the Marhattha kingdom at the time of Sambhaji's death was very alarming. Shaikh Nizam had devastated nearly the whole of the South Konkan¹⁴, and Zulfiqar Khan had laid a siege to Rayagad¹⁵ itself within a period of two or three months, i e before the Marhatthas had a sufficient breathing time to be ready to stand the incursions.

13 The foremost causes for prejudices against Sambhaji were the murder of his stepmother Soyarabai, annihilation of the Shirke families [शिरकाण] from the kingdom, and the execution of certain officials. The first is a myth, as she died about a year and a half after the date of her supposed murder, the second is untrue because Shirkes were in service of Sambhaji till 1688, i e till the time they quarreled with Kab Kalas and the word शिरकाण was even in use before Shivaji to indicate the Shirka Jahagir in the Konkan, and the third action was quite in accordance with the Law. Even the ancient Smritis and the Shivakalm Law do not entertain any consideration to spare an individual on account of his sex or caste from the punishment of death for high treason. —Confederacy of Anajipant and Soyarabai against Sambhaji. Prabodhan Vol 4-12, pp 26-35 and Vol 5--4 pp. 116-123.

14 Srg I--21 and 27

15 On 25th March 1689 Jedhe Shakavali, Aurangzeb by Prof Sarkar, Vol V - p 23

SARGA I

The sudden changes on the frontiers and the sweeping conquests in the Marhattha territories, and more especially the then recent fall¹⁶ of both the well and long established kingdoms of Adilshah and Kutb-shah in a dramatic manner had their natural effect in the encouragement of the Muslim inroads¹⁷ on the Hindu religion and temples, and in the despair of the Marhatthas in their recovery from the sudden calamity. But equally or perhaps the more effective was the retaliation in Ramachandrapant's victory in his first expedition defeating the very commandant who had then been the object of great consequence. This coupled with the fact that Rajaram could win over the Karnatak Chiefs to his side immediately after his arrival at Jinji had raised a ray of hope of an early deliverance, and apparently efforts were being made to combine¹⁸ the forces of Maharashtra and Karnatak, not only for the deliverance of the Marhattha kingdom, but for the restoration of the Adilshahi and Kutb-Shahi Principalities also. At the time when the work was being written, i. e. January 1690, a peaceful administration of Rajaram from the throne of Raygad was however, the bright future expected¹⁹ as a possibility in the course of a few months.

16 The downfall of the last Adilshahi king -- Sikandar -- was witnessed on 12th September 1686, and that of Abul Hassan Qutb-Shah on 21st September 1687.

17 Srg I-9. Almost all the letters addressed by the Marhattha Ministers from Jinji during this year support Keshav's statement in this verse. See for instance Rajawade Khanda XV - p 378

18 Srg I-65-6 Letter from Chhatrapati Rajaram to Baj-e Sarjerao Jedhe of 22nd March 1690 - Lekhanka 282 of Rajawade Khand XV, pp 288-90

19 Srg 1 -66 to 68

Undoubtedly, the conduct of the affairs in the Maharashtra and the journey of Rajaram to the Karnatak were not determined without profound consultations²⁰. The story of the betrayal of Yesubai and Shahu in the hands of Aurangzeb just as a matter of revenge loses, therefore, much of its force and has to be rejected especially as Rajaram²¹ was too young to take an initiative and the Ministers, who decided on the move, were the selections²² of Sambhaji, and were not without hope of retaining Rayagad in spite of the siege. They were confident that Ramachandrapant and Shankarajipant, with the help of the tried young commanders Santaji Ghorpade and Dhanaji Jadhav, were able even to regain their lost territories. With the serious illness of the Chief Subhedar Harji Rajah Mahadik and the much confusion and disorder caused by the dissension between the Chief Subhedar and Keso Pandit, the

20 Srg I--35 to 47.

21 Sig III--1 to 8

22 Neelkanth Moresliwar was made Chief Minister in 1681. Khando Ballal succeeded his father Balaji Avaji Chitnis at the end of 1681, and Ramachandrapant was appointed Amatya and Subhedar of the most important Pargana and frontier of Panhala by the same time. Shankarajipant was raised to an important position in 1687 and Santaji and Dhanaji were elevated to higher ranks by Sambhaji after the death of Hambirrao Pralhadpant was made Sar-Nyaya lshish, but, as Sambhaji had suspected he was, though clever and intelligent and an authority in the Jurisprudence laid down by Brihaspati, as Keshav calls him (Srg I-40), apt to sacrifice the state interests for his personal ones. Letters from Narayan Shenavi during Oxinden's embassy and those from and to Fort St George printed in the Madras Series support this view. See Jedhe Shakavali for his imprisonment by Sambhaji.

SARGA I

Karnatak kingdom was, however, in great danger²³. The situation was particularly difficult because there was nobody whose influence and power would have been able to successfully unite the whole of the Karnatak against their common enemy – the Great Moghul, who had then commenced²⁴ hostilities in that country. The emergent use of the natural and living force latent in the sentiment cherished by the people in their divine person of the King was the only possible and practical solution in those trying times. The problem was, therefore, to safely reach the King's person to the appointed destination. The confidence of safety and success did certainly prevail. The siege of Panhala itself was looked upon with much unconcern²⁵ even by Rajaram indicates the spirit and courage with which the Marhatthas were treating the furious attempts of Aurangzeb to crush them. As we see from the later events, the Marhattha move then taken, though failed to achieve its object in the beginning, was at last crowned with success. If, then, the impregnable fort of Rayagad unluckily fell²⁶ into the hands of the Moghul after the departure of Rajaram, no intention of vengeance can be reasonably attributed to him or to his Mandal. The losses, though very unfortunate, were sudden and unexpected. Scientifically, a result cannot possibly be a criterion to decide the intention of any particular move, especially when we have a direct

23 Vide letters from and to Fort St George of 1688-89 printed in the Madras Records Series

24 Aurangzeb by Prof Sarkar Vol V, 55-62

25 Srg 1V - 10 and 11 The letters written by Khando Ballal for Rajaram from Jinji to several deserters, then offering to join the Marhattha banner, record the same spirit

26 3rd November 1689.

and clear evidence to show that Rajaram had absolutely no intention to claim the kingdom for himself even when he was securely placed on it²⁷ The policy of the Marhattha Mandal was not at all to shut themselves up in any stronghold. They were confident that it was futile for Aurangzeb to attempt to establish a permanent power in the mountainous country of the Maharashtra. The only effective move against him was to rouse in the people extreme bitterness and hatred against him. They warned the deserters not to entertain hopes in the temporary successes of the Moghul army With the large army and vast resources at his command, it was quite possible for Aurangzeb to lay sieges to all the chief strongholds simultaneously, but their capture was not quite a very easy task to be achieved and was certainly a matter of time Aurangzeb's

27 Order of 25th August 1697 from Shri Chhatrapati Rajaram to Shan-
karajipant Sachiv against his appropriating the Vatan granted to
the family of Dadaji Naras Prabhu, the relevant and most impor-
tant piece being "याउपारि वलन न दिल्या हा बोभाट आल्यास तुमचे
अवस्तुस व पदास धका येईल असे स्वामीस भासत आहे व पुढे नानापत्रा-
रच्या अडचणी तुम्हास अशा करणीच्या येतील कारण चिरंजीव काले-
करून तरी श्री देसी आणील. तेव्हा संकटी जी माणस उपयोगी पडली
त्याच्या तसनसो आह्मी कगविल्या. हे इकडे यावे. त्याचे चित्ती द्वेष
यावा व राजकर्त्यास इनसाफ पाहणे जरूर. त्यात हे तरी अविचाराचे
कलम भलाई जाली ती सारी आमची एकीकडे जाऊन
असी करणी तुम्हा केली. यात स्वामिद्राहाचेच करणे. ते मुख्य सर्व
राज्यास अधिकारी. आम्ही करतो तरी त्याचे
साठीच आहे प्रसंगास सर्व लोकास तिकडेच पाहणे
येईल व वागतील" हे कारण ईश्वरीच नोमिले आहे. उगीच
मलते मरी न मरणे." Rajawade Khand XV - Lekhanka no 286,

SARGA I

inability to suppress the people's war, if once set on foot, with the army from the upcountry was evident²⁸. But he would not allow the Mandal to rest at peace in order to gather up their courage or to raise the necessary army, which would obviously have frustrated the greatest ambition of his remaining life - the destruction of the Marhattha capital. No time did he lose to hunt the Mandal out from place to place. The news of Sambhaji's execution (11th March) followed by a siege to the capital (25th March)²⁹. The Mandal escaped towards Pratapgad under disguise within ten days of the siege (5th April)³⁰ leaving behind them to the care of the Killedar³¹ their beloved families along with Shahu, his mother Yesubai and other members of the Royal family. The Moghul army was, however, so hard on them that they had soon to find shelter in Panhala, presumably before the rains (July). Scarcely had they decided on their defence, the whole of the surrounding country was lost to them, and the fair climate after the rains brought with it a siege to Panhala. They had once again to issue themselves out for the Karnatak (27th September)³² leav-

28 Rajawade Khand XV - Lekhanka 347, pp 377-8 and Lekhanka 282, pp 288 9, etc

29 Jedhe Shakavali

30 Jedhe Shakavali

31 Changoji Katkar was the Killedar of Rayagad (Jedhe Shakavali) and not Suryaji Pisal as popularly believed to be. He was never in that position, nor was he in the service of the Marhatthas before he met Rajaram at Jinji. He had joined the Moghul army long before and, as he was acquainted with the Konkani country, he proved to be of great use to Zulfiqar Khan in the siege, for which he was rewarded by Aurangzeb. See his own confession in his *Kaifiyat* in "Sindicats and Letters" published by Mawaji and Parasnis pp 195-200

32 Jedhe Shakavali

ing behind the families of Rajaram and other officials to the care of the Killedar - Trimbak Bhaskar. The movements were, no doubt, exceedingly swift, but all possible arrangements for the safety of their beloved families, which the time and circumstances could permit, must have been made with due precautionary instructions left in the event of the extreme consequences. The Killedars' trustworthiness and ability cannot be questioned especially as the Mandal themselves had reposed complete trust in them. The facts that Changoji Katkar, when he found himself unable to resist and could see no sign of succour, made the best out of the situation to secure a truce ensuring the most honourable treatment possible for the Royal family and others at the hands of his enemy, and that Trimbak Bhaskar was able to resist the siege till it was abandoned by Aurangzeb on account of the efforts of Dhanaji Jadhav and others from without, are sufficient to convince that they rightly deserved such a trust³³. All these details, if looked through in a right perspective, leaves no doubt for suspicion.

SARGA II.— The news of the first successful expedition of Ramachandrapant, which inspired the hope of a bright future, should have found precedence is perhaps excusable. It was the natural outcome of the heart's desire. The Marhattha Mandal safely escaped through the siege, but their departure made the task of Ramachandrapant extremely difficult. Except Vishalgad and whatever provision and ammunition left on it, everything was lost, and there was a

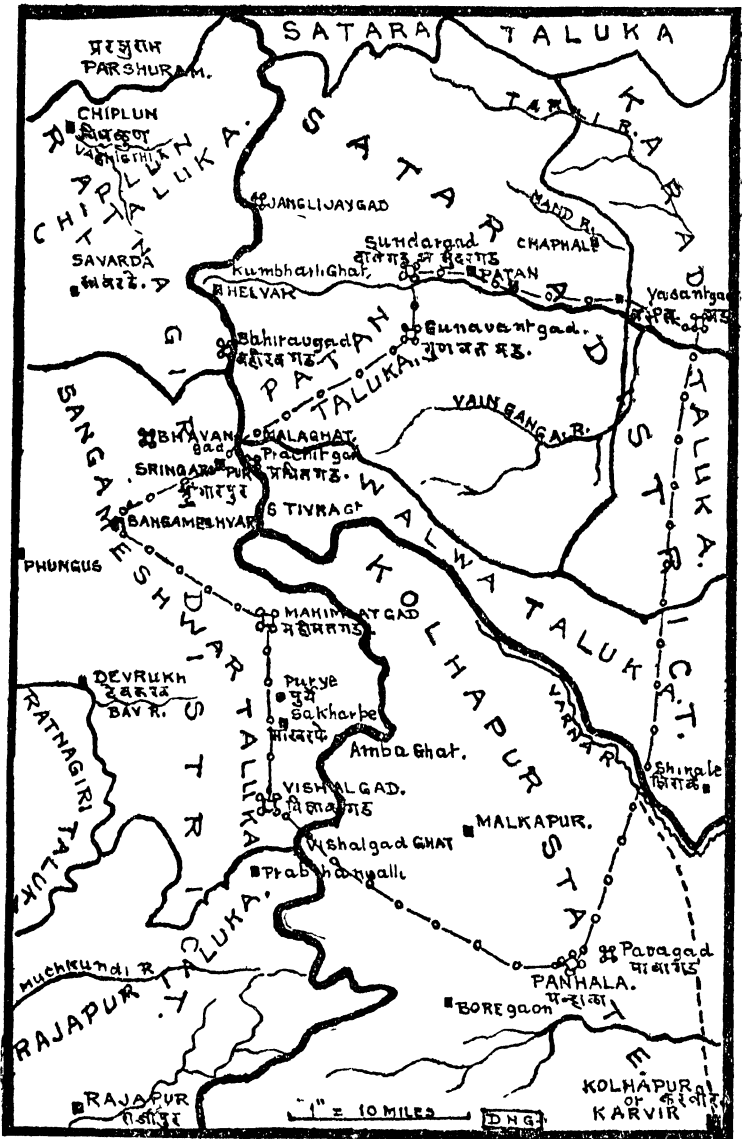
33 Jedhe Sha kavah and Prof Saikar's Aurangzeb Vol 1V - 406 and Vol V - 35

SARGA II

natural tendency in the people to subject themselves to the changed conditions Parashuram Trimbak, first Lieutenant of Ramachandrapant, advised an immediate action to regain the lost territories In his opinion, their own valour and resourcefulness would alone inspire in the people the confidence that they were really earnest to deliver the country from the alien yoke His colleagues were so eagerly awaiting the signal for action, that no sooner did Ramachandrapant consent to it, they blew up their horns for an immediate march. Ramachandrapant himself took command of one flank of the Marhattha army, and passing by Mahimatgad, defeated a Moghul officer at Sangameshwar and captured many of his horses. The plunderers of Shringapur were next punished and imprisoned By forced marches, Gunawantgad was subdued and garrisoned with his own men. Sundargad was then subjugated and the Raja of Patan was forced to acknowledge his supremacy. Further, Vasantgad was taken. In the meantime, when Ramachandrapant was busy in this campaign in the north, another flank of the Marhattha army under the command of Santaji Ghorpade³⁴ and Dhanaji Jadhav had proceeded against Nizam³⁵. The place where

34 Santaji Ghorpade and Dhanaji Jadhav were wrongly believed to have accompanied Rajaram to Jinji See Prof Sarkar's Aurangzeb Vol V, pp 24, 23, 43, etc for instance Prof Sarkar has misunderstood Santaji Ghorpade for Santaji Jagtap Both Santaji Ghorpade and Dhanaji Jadhav were left with Ramachandrapant Jedhe Shalkavali corroborates Keshav

35 Shaikh Nizam, who was rewarded by Aurangzeb for the capture of Sambhaji with the title of Khan-i-Zaman Bahadur Fatah Jang and his son Ikhtas Khan who was created Khan-i-Allam with a command of 7000 and 5000 respectively are referred to in this skirmish

Map showing the campaign of Ramachandrapant during October–November, 1689.

SARGA III

the first skirmish took place is not clear³⁶, but if the word “भुधरोपत्यका” in verse 31 is interpreted to mean Bhudhargad, which is about 45 miles south of Kolhapur, it may be somewhere near it. Khan Jaman Uatah Jang and his son were completely routed. They abandoned a large booty comprising of elephants horses etc in the hands of the victorious Marhatthas and sought shelter near the foot of Bhudhargad for safety of their lives. But here again they were forced to take to flight towards Karavir to join the Moghul camp with wounds all over their bodies. This Marhattha party marched straight to the north and joined Ramachandrapant at Vasantgad. Their next plan was to proceed against Sinha, probably Kishoresing who was sent to take Rayagada, but no further account is available. The campaign had achieved its threefold object. Firstly, it weakened the siege at Panhala, secondly, the Marhatthas gained the most difficult mountainous but convenient and safe tract with strong forts for their base, and thirdly, they secured the confidence of the people and as expected the number of willing followers daily increased. In short, the expression of the hope for bright future is itself self-explanatory of the marvelous effect of the victories gained in this expedition.

SARGA III.— With all the good features and kindly behaviour, Rajaram is described as very young and possessing a very weak physique, which appears to be correct in view of the fact that he had to be

36 Ishardas, who alone mentions this skirmish, is also not definite about the place of the battle. He says it was “near Kolhapur” vide Prof Sarkar’s Aurangzeb Vol. 1V, Appendix, p. 411.

carried on shoulders³⁷ by Bahirji Ghorpade, when the party was overpowered by Hassan Alikhan. The reference to Shivaji, Sambhaji and Rajaram's wife in verses 4-6 is significant

The Navaratra was celebrated by Rajaram at Panhala between 4th and 14th September, in which Keshaypandit had taken an active part. A perusal of the description of these celebrations might convince the reader that the exaggeration made and the contempt shown by the Marhattha chroniclers in recording the accounts of similar celebrations by Sambhaji were hardly justifiable. The Shakt cult attributed to Kab Kalas has not been born out by facts.³⁸

SARGA IV — The Dasara ceremonial procession passed off on 14th September, and Rajaram is said to have spent the night in appeasing his wives³⁹. Immediately afterwards, Panhala was besieged. But before the Mandal tried to escape for the Karnatak, another most difficult mountainous part of the kingdom

37 Srg V-11 Marhattha chroniclers are incorrect in their assumption that Rajaram was carried on shoulders nearly all the way to Jinji. It is now clear that he rode upto the river Tungbhadra, and later Bahurji appears to have purchased good horses in the country of either Kasim Khan or Bednur Srg V-29

38 See my article on Sambhaji's Capture in the B I Mandal's Quarterly, Vol XI pt II no 42 pp 15-24.

39 Prof Sarkar is incorrect in accepting the account of Massir-i-Alam-giri in regard to the seizure of Rajaram's wives daughters and sons at the time of the capture of Rajgad (Vol V, p 406). Rajaram had no children then, and there is no evidence to show that Rajaram's wives were released by Aurangzeb immediately after their seizure. On the other hand, such a release was impossible. But the fact is that both the wives of Rajaram had children from him afterwards and that they governed Marhattha kingdom after Rajaram's death on behalf of their minor sons.

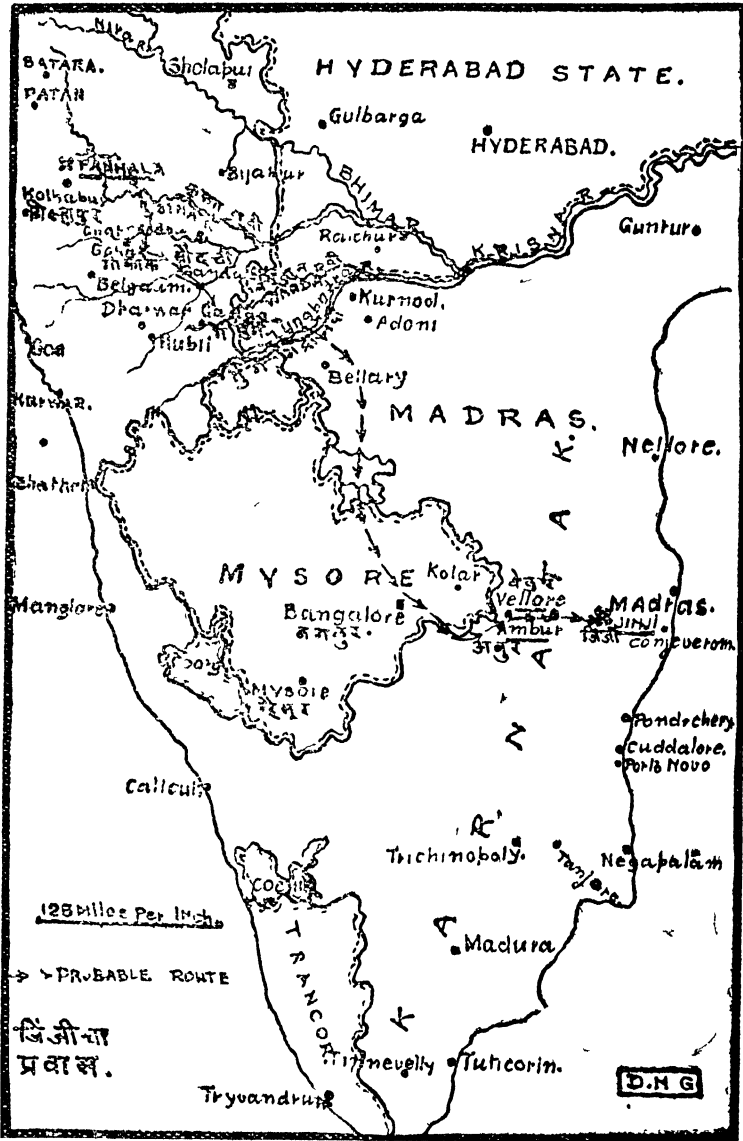
SARGA IV

around Korigad or otherwise called Kuwarigad and comprising of Tungi, Tikona, Lohagad, Visapur, Sarasgad, Paligad etc. in the North Konkan was entrusted to Shankarajipant and the rest of the kingdom with the entire command, both civil and military, to Ramachandrapant.⁴⁰ After the distribution of presents to those, who took part in the Navaratra, Rajaram left Panhala on 26th September⁴¹ with the Mahattha Mandal. Among the party of Rajaram are prominently mentioned Manasinha More as General with his lieutenants Santaji Jagtap, Rupaji Bhonsale, Bahirji Ghoipade and Maloji Ghoipade, Pralhad Nijaji with his assistant Krishnaji Anant Sabhasad(?), Neelkantha Moreshwar Pingle with his brother Bahupant and assistant Uddhav Jogdev, Neelkantha Krishna Parasnis and other Chandraseniya Kayastha Prabhus headed by Khando Ballal Chitnis, and Bijji and Khandoji Kadam. The party rode on horse. It may be 300 strong, as Sir Jadu Nath puts⁴² it on the authority of Massir-i-Alamgiri. The journey commenced after dark and was continued throughout the night reaching the banks of the river Krishna next morning (27th Sep-

40 Letter of 12th December 1690 from Shankarajipant to all officers confirms the accuracy of these details - B I S Mandal's Quarterly, Vol IX, no 4, pp 66-67

41 Prof Sarkar corrects the date of 26th September given in the Jedhe Shakavali for Rajaram's departure for the Karnatak to 30th June - Aurangzeb, Vol V - p 25. But Keshav confirms Jedhe Shakavali when he definitely tells us that Rajaram was at Panhala on the 14th of September. Prof Sarkar's calculations for the correction of the date are, however, based on no direct evidence but on the wrong assumption that Rajaram had his journey on foot throughout.

42 Prof Sarkar's Aurangzeb, Vol IV, p. 405

Map showing the probable route of the Journey of Rajaram to the Karnatak during the period between 26th September and middle of November, 1689.

SARGA IV

tember) They crossed the river the same day and resumed their journey. But it was only when they reached another big river (presumably Warda) that the Moghul officers could think of any action against them. The party crossed this river also quite safely, but of course not without desultory fighting. In the meantime, Sayed Abdullah, a Moghul commander, commenced pursuing them, and when the Marhatthas found themselves in an imminent danger of being overtaken, it was decided that Rupaji Bhonsale and Santaji Jagtap should form a rearguard and resist the advance. But before any effective measure could be taken, they were attacked and Rupasinha and Santaji Jagtap had to give a hard fight to repulse the attack. Siddi Abdul Kadir or Sayed Abdullah was wounded⁴³ and the danger was, for the time being, averted by his retreat. Santaji Jagtap was, however, then posted as a rearguard to check any further advance of the enemy, and the journey was again resumed under the command of Rupaji Bhonsale. But Sayed Abdullah's son, Hassan Ali Khan⁴⁴, chased the party in revenge of his father's defeat and overtook it once again in an island called Jara, or Hira as Prof Sarkar corrects it, near Subhangad on the Tungbhadra river. Rupasinha was resolute in his defence in spite of the very small number of his followers. Even his master's persuasions could not induce him to change his mind to leave the followers to fight out the enemy and to escape himself with a

43 Isha-ly's Narrative of Events, Prof Sarkar's Aurangzeb, Appendix Vol IV, pp 411-12

4 200-300-3-11-15-16, Vol V, p 25

small party along with Rajaram. He rightly thought that his personal command and bold stand against Hassan Alikhan would alone arrest the advance of the pursuers and save the party from its ruin allowing sufficient time for a selected few to escape with Rajaram to a safe distance. But soon at night they found themselves completely surrounded by a considerably large attacking force and Bahirji Ghorpade could alone escape with Rajaram on his shoulders while the others were carrying on the fight. Here ends Keshav's account of this skirmish. The party was soon overpowered after a bloody fight. Ishardas says that Rupaji Bhonsale with 70 other officers was captured,⁴⁵ while Prof. Sarkar, presumably on the authority of *Massir-i Alamgiri*, takes the figure to 100 and adds that many were put to sword, and that among those captured were Hindu Rao, Ankoji (Vyankoji) a son of Shivaji I, Baharji and Mania Ghorpade.⁴⁶ This list of Prof. Sarkar seems to be inaccurate. Nothing is known of the son of Shivaji referred to, but presumably Rupaji Bhonsale was here meant. Baharji was probably intended for Bahinopant, brother of Neelkantha Moreshwar, Mania for Manasinha More and Hindu Rao for Maloji Ghorpade.

SARGA V.—After escape at night, Bahirji crossed the river Tungabhadra and entered the territories of Kasim Khan with Rajaram. With care and caution they spent some days in the Bednur country,⁴⁷ but when they were about to be detected, they

45 Prof. Sarkar's *Aurangzeb*, Appendix, Vol. IV, p. 412

46 Prof. Sarkar's *Aurangzeb*, Vol. V, p. 25

47 Prof. Sarkar's *Aurangzeb*, Vol. IV, pp. 405 and 412

SARGA V

hurried to Amoor (?Ambur) and stayed there in a temple (25th October?). Bahurji then saw Bajji Kakade, a Subhedar of Karnatak, who was camping nearby, and arranged with him for the reception of the Marhattha King with great pomp and honour. Rajaram with the Subhedar and his army then proceeded to Vellore on 28th October⁴⁸ and reached Jinji before the middle of November 1689.⁴⁹ Those, who escaped from being slain or imprisoned at the hands of Hassan Alikhan, assumed various disguises, and left the place, as opportunity permitted them, taking an altogether different route from the one leading to the Marhattha Karnatak. Those, who were sheltered by the local people, remained there, and those, who were imprisoned, were taken to Bijapur, from where some of them soon contrived to escape and about 80 were put to death⁵⁰. But Keshav gives no account of what had happened after the departure of Rajaram.

The route undertaken by the Marhattha party cannot be ascertained correctly for want of definite information. Keshav has informed us of five places, those being Panhala, Krishna, some big river between Krishna and Tungabhadra, Tungabhadra and Amoor. Jedhe Shakavali adds Vellore, and Ishardis and Massu locate the place on the Tungabhadra as Jara near Subhangad, or Hirra as Prof Sankar corrects it, and mention the country of Gadag-Lakshmeshwar and Belnur as having been crossed by Rajaram. Chitnis gives Gokak, Saundatti

48 Jedhe Shakavali

49 Madras Diaries—of November and December 1689 and January 16'0.
—Madras Record Series

50 Prof Sankar's Amungz b, Vol IV p. 106.

and Gadag-Lakshmishwar route Roughly, the route may be determined as Panhala, Krishna, Gokak Saundatti, Gulag-Lakshmishwar, Hirra on the Tungabhadra, Badnur, Ambur, Vellore and Jinji

Keshav, of course, has not very precisely stated the real intention of the journey. But apparently, in his opinion,⁵¹ it was to save the Marhattha kingdom in the Karnatak from the hands of the Great Moghul. The disorder and confusion then prevalent there and especially the serious illness of Haraji Rajah may have been the immediate causes for the hasty departure. But the news recorded in the Diary of Fort St George⁵² on 14th November 1689, i.e. immediately after the arrival of Rajaram at Jinji, says: "Wee haveing certaine advice that Rama Rajah King of the Mooiattaes is come privately from His Kingdome of Punnarree, to the Chingye country leaving his Uncle (?nephew Shahu) in charge of the Kingdome⁵³ and family (?Yesubai) to manage to Wair against the Mugull, his designe of comeing hither being reported to divert the Mugull's army from thence and joine with severall Gentue Naigues and raise a considerable army to retake the Gulcondah and Vizapore Kingdomes, wch there is great probability of, both places being at present very weakly guarded ...". This note of a very contemporary and early version is quite complete and appears to give the real intention of the journey because it is corroborated by the letters⁵⁴ issued by Rajaram later on

51 Srg I - 45, Sig IV - 61 and 67-8

52 Diary and Consultation Book of 1689, R Ft St G, p 92

53 There is no evidence to show that the Marhattha Capital was removed from Ryagad at this time

54 Vide note note 18 supra

SARGA V

It, thus, leaves no doubt about the chief aim of the journey, which was to deliver up the two Deccani Muslim kingdoms from the hands of the Moghul with the help of the Karnatak Chiefs. This object reminds us that the Hindu King and his Ministers had adopted merely a protective measure, and was not at all out for war against the Muslim faith. Though Aurangzeb's overzeal for his religious sentiments, especially in his old age, had gone to encourage some of his officers, to some extent, to cause inroads on the Hindu religion and temples, the Hindu King showed great conciliation and considerable tolerance towards the Muslim faith even at a moment when his own kingdom was at stake and particularly when direct provocation was being offered by certain Muslim officials. Perhaps, it is the misapprehension of both the chroniclers of the early 19th century and later Historians which is responsible for tracing religious prejudices in the great Marhattha struggle for independence at the close of the 17th century.

Lastly, before I conclude, I must thank Mr Samb Murthi Row of the Saraswati Mahal Library for his kindly supplying me with a copy of the manuscript, my friends Prof. Potdar and Mr. G. B. Nare for their help in the work of editing the Sanskrit text and its translation, and Mr. Dattoba Gupte for drawing maps, without which help it would not have been possible for me to place this humble service in its present form at the disposal of the readers and scholars of the Marhattha History.

Vijaydashami,
20th October 1931,
678, Budhawar, Poona

} *V. S. Bendrey.*

ॐ

केशवकविकृत

छत्रपति राजाराम महाराज यांचें चरित्र

ममालोचन

कवि व काव्य

तजावरचा सर्फीजी महाराजांच्या सरस्वती महालांतील हस्तलिखित-ग्रंथसमुच्चय महाराष्ट्रायास प्रसिद्ध आहेच या ग्रंथालयातील संस्कृत विभागाचे सूचीग्रंथ सभाजीविषयक साधनाच्या शोधार्थ तपासले त्यावेळी वरील चरित्र आढळलें. या संस्कृत विभागाचे दोन सूचीग्रंथ तयार झाले आहेत. एक इसवी सन १८८०त छापला असून तो डॉ. ए. सी. बर्नेल यांनी तयार केला होता. दुसरा व विस्तृत असा सूचीग्रंथ पी पी एस् शास्त्री यांनी रचला असून तो खडशः प्रसिद्ध झाला आहे. या ग्रंथाच्या आठव्या खंडात पृष्ठ ३२६३ ते ३२६५वर या हस्तलिखित चरित्राचे सविस्तर वर्णन दिलें आहे डॉ. बर्नेलनेही या ग्रंथाचा उल्लेख आपल्या सूचीच्या १६१व्या पृष्ठावर क्रमांक ७६पुढे केलेला आहे. परंतु डॉ. बर्नेलने या ग्रंथाची गणना रामायणांत करून “रामाभिषेकः” या नांवाखाली त्याचें रूपवर्णन दिले आहे. त्यामुळे महाराष्ट्रीय सशोधकाची थोडा दिशाभूल झाली व गु. राजवाडे व माझे मित्र प्रसिद्ध शोधक कै. सदाशिव महादेव दिवेकर यांच्या

राजाराम-चरित्र

दृष्टिक्षेपांतूम हा ग्रंथ सुटला. मात्र इ सन १९३०त छापलेल्या शास्त्री यांच्या नवीन बृहत्सूचात या ग्रथाचें वर्णन “राजारामचरितम्” या मथळ्याखालीं आल्यानें महाराष्ट्राच्या इतिहासास त्याचा उपयोग करून देण्याची सधि मला लाभत आहे.

नवीन बृहत्सूचीतील काव्यग्रंथविभागाखालीं अनुक्रमांक ४२२९पुढें या ग्रथाचें वर्णन दिलें आहे. त्यांतील महत्वाचा भाग असा: “हा ग्रंथ ९,१/० × ४१ इंच लांबीरुंदीचा आहे. लिखाण कागदावर असून उजवे बाजूस आहे. एकदर पृष्ठसंख्या ३४ असून प्रत्येक पृष्ठावर सहा ते आठ ओळी लिहिलेल्या आहेत.” बहुतेक सर्व ग्रंथ अनुष्टुपांतच रचला असल्यामुळे प्रत्येक ओळीची अक्षरसंख्या सोळा आहे हें निराळे सांगण्याची जरूर नाही. “लेखनलिपि देवनागरी असून ग्रंथिका ३०० आहेत. या काव्याचे एकंदर पांच सर्ग असून काव्य पूर्ण आहे. मूळ हस्तलिखित प्रत चागल्या स्थितीत आहे. मात्र या ग्रथाची तेथें एकच प्रत असून ती भ्रष्टापि अप्रकाशित आहे. केशव पंडित हा या ग्रंथाचा कर्ता आहे.”

हें हस्तलिखित खास केशव पंडिताचा मूलग्रंथ आहे किंवा नकल आहे हें समजण्यास खात्रीचें गमक नाहीं. तो नकल आहे असें अनुमान काढण्यास मात्र जागा आहे. ग्रथाचें लेखन पुष्कळच विनचुक असल्यानें हा ग्रंथ मूळच असावा असा भास होतो. परंतु या प्रतीतील देशदेशांतराप्रमाणें उच्चारभेदानें सहज हातून घडणाऱ्या चुकांवरून ही प्रत नकल असावी असें मानण्यास जागा आहे. “काल” “कलि” “भूपाल” “महीपाल” इत्यादि सामान्य शब्द लिहितांना “ल” व “ळ” असे दोन्हीहि वर्ण योजले आहेत. सुमारे ७३ जागीं “ल” चे ऐवजीं “ळ” लिहिला आहे. नकलकाराशिवाय ही चूक घडणार नाही ग्रंथकार कोणतीहि प्रचलित वर्णयोजना करण्यास अधिकारी असतोच. त्याचप्रमाणें

कवि व काव्य

कमी अधिक कानामात्रा देण्यांत व अक्षरलेपादि ज्या चुका झाल्या आहेत त्या सुमारे १५ असून त्यावरूनही ही प्रत नकल आहे असेंच अनुमान निघते. तसेंच कर्नाटक हा शब्द “कर्नाटक” व “कर्णाटक” अशा दोन्हीहि तऱ्हेने लिहिला आहे. मात्र ही प्रत व्याकरण व इतर शास्त्रीय दृष्टीने बरीच शुद्ध आहे. अवग्रहाचा सात ठिकाणी केलेला लोप वर्ज केला — जुन्या हस्तलिखितांत अवग्रहाचा नेहमींच लोप केलेला आढळतो — तर फक्त तेराच जागी व्याकरणदृष्ट्या झुलक चुका झालेल्या दृष्टीस पडतात व अवघ्या तीनच ठिकाणी पाठांतर दिले आहे. सारांश, नकलकाराच्या उपरिनिर्दिष्ट चुका अगदीं अल्प आहेत. अर्थात् या नकलेत मुळांतील महत्त्व कायम राहिल्यास नवल नाही. तसेंच प्रत्यक्ष घडलेल्या ज्ञात इतिहासावरून काही ठिकाणी शब्दयोजना सहज बदलतां आली असती; परंतु ती बदलण्याचा ज्या अर्थी प्रयत्न झाल्याचें दिसत नाही त्या अर्थी प्रस्तुतची प्रतहि समकालीन असावी असें अनुमान करण्यास जागा आहे. ग्रंथ पूर्ण आहेसा वाटतो. परंतु श्लोकासख्येला अनुक्रम नाही. जेथें संख्यांक दिला आहे तेथें तो अव्यवस्थितपणें दिलेला आहे.

केशव कवीची माहिती इतरत्र उपलब्ध नाहीं. त्याचें आणखी एखादें काव्यहि अद्यापि आढळण्यांत आलें नाहीं. परंतु त्यानेंच आपली जी कांही माहिती काव्याच्या उपोद्धातात दिली आहे तीवरून हा कवि राजाराम महाराजाचा समकालीन होता यांत शका राहत नाही. ग्रंथारंभी रामवाल्मीकीना नमस्कार केल्यानंतर “ज्या क्षेत्रात श्रीमान् परशुरामाचें पूजन केलें जातें त्या क्षेत्रांतील रहिवासी, विधिज्ञ, सत्यवादी, शुचिर्भूत, शास्त्रप्रविण, षट्कर्म करणारा, उत्तम बुद्धिमान्, भगवद्भक्तिपरायण, प्राणिमात्रांच्या हितात रत असणारा, केवळ न्यायानेच मिळविलेल्या धनावर आपल्या कुटुंबाचें परिपोषण करणारा असा ब्राह्मण” असें त्यांनी आपले वर्णन केलें आहे. यावरून कवि कोंकणांत परशुराम क्षेत्री म्हणजे चिपळूण किंवा त्याच्या आसपासच्या एखाद्या गावीं

राजाराम-चरित्र

रहाणारा असला पाहिजे असें अनुमान काढण्यास हरकत नाही. सन १६८९च्या सप्टेंबरातील नवरात्रमहोत्सवात पाराशर म्हणजे पन्हाळगडावर राजारामानें जें बिल्वशाखार्चन केल त्यासाठी “विद्वान केशवाने ब्राम्हणादिकाना निमंत्रण दिल्याचा” उल्लेख केला आहे. त्याचप्रमाणें विजयादशमीच्या मुहूर्तावर राजारामानें कर्नाटकास जाण्याकरिता प्रस्थान करतेसमयी म्हणजे १४ सप्टेंबर रोजी ‘स्वस्त्ययन’ गाण्यात “केशवादि विशेषतः होते” असे म्हटलें आहे. यावरून हा केशव कवि राजारामाचा समकालीन असावा यात शका नाही व तें सिद्ध करण्यास अधिक पुराव्याची अपेक्षाहि धरण्याचें वाण नाहीं. परंतु ग्रंथरचनेचा काल चरित्रातच दिला असल्यानें कवीच्या व काव्याच्या समकालीनत्वाबद्दल अगदी विपुल असा पुरावा उपलब्ध आहे. “शुक्लवर्षे माघमासे शुक्लपक्षे शनेदिने चतुर्थ्या भाविवृत्तात राजारामजयावह” “तनुते” “पंडितः केशवाभिधः” असा सुरवातीस उल्लेख केला आहे हा ग्रंथलेखनाचा काल इम्रजी तारखेत सांगायचा तर तो ४ जानेवारी १६९० येतो. या कालातील तपशिलात खंरजत्रीप्रमाणें तिथिवाराचा पूर्ण मेळ बसत आहे. प्रसगनिर्देशावरूनहि लेखनाचा बरील कालच कायम ठरतो. कवीला १६८९तील नवबरच्या सुरवातीला रायगड मोगलांनी घेतला हें वृत्त ग्रंथसमाप्तीपर्यंत समजलें नव्हतें असे दिसतें. यावरून हा कवि पन्हाळ्याजवळ आसपास राहिला असावा किंवा बहुशः कर्नाटकात गेला असावा असें वाटते व हा ग्रंथ महाराष्ट्रातील अपयशी वातभ्या त्याच्या कानावर जाण्यापूर्वीच संपूर्ण झाला असावा.

चिपळूणचा एक केशव नांवाचा पुरोहित शिवाजीच्या पदरी होता तो महाराजांस रामायण महाभारत सांगत असे. शिवाजीमहाराजानंतर सभाजीसहि त्यानें रामायण महाभारत सांगतलें व त्याबद्दल त्याला इ. स १६८४त श्र्वादान मिळाल्याचा उल्लेख आहे. नंतर त्याच्या मुलानें आपला बाप राजाराम महाराजाबरोबर जिजीस गेल्याचे व तेथे गेल्यावर निवर्तल्याचें

कवि व काव्य

वर्तमान सांगणारी व नव्या सनदा करून मागणारी पत्रे लिहिली त्यांतील एक दोन प्रसिद्ध झालींही आहेत. आतां हा केशव व प्रस्तुत काव्याचा लेखक हे एकच किंवा नाही हे सांगण्यास कांहींच साधन नाही. परंतु नवरात्रांत कवीने घेतलेला पुढाकार व बारकाईची माहिती याचा विचार केला तर या केशव पुरोहितानेच हे चरित्र लिहिणें शक्य दिसते. कदाचित् हा पुरोहित जिंजीस जातांच मृत्यू पावला असावा. त्यामुळे या ग्रंथांत याच कालांत घडलेली व मागाहून समजलेली माहिती दिली गेली नसावी. परंतु आधाराशिवाय तर्क करण्यापलीकडे अधिक मजल मारता येणार नाही.

काव्य या दृष्टीने हा ग्रंथ फारसा महत्त्वाचा ठरेल असें मला वाटत नाही. भाषा व रचना साधी सरळ व सोपी आहे. लेखन तत्कालीन पद्धतिप्रमाणें सुरवातीस कथापुराणांच्या थाटाचें झालें असून विवेचनांत स्वप्नवृत्तांत व भविष्यकथनाचाच मार्ग स्वीकारला आहे. जर कवीने वृत्तबद्ध विवेचन करण्याची खटपट केली नसती तर हा एक निर्दोष व उत्तम असा ऐतिहासिक गद्य ग्रंथ ठरला असता. या काव्यांत अलंकार उपमा वगैरे नाहीत. एखादी कल्पनेची भरारी आढळलीच तर ती राजाराम विष्णूचा चवथा रामावतार किंवा औरंगजेब हा पुराणात उल्लेखिलेला कुमांड राक्षस ठरविण्यापलीकडे फारशी गेलेली नाही. प्रथम सर्गाच्या शेवटी “केशव राजारामाच्या जयाचें व प्रधानाच्या प्रभावाचें वर्णन अनेक पद्यांत करील” अशी कवीने थोडीशी आत्मप्रशंसा केली आहे. आत्मप्रशंसा म्हणण्याचें कारण इतकेंच की, या सवय काव्यांत अनुष्टुप छंदच योजला आहे. फक्त प्रथम सर्गांत एक आर्या व एक शार्दूलविक्रीडित, दुसऱ्या सर्गाचे शेवटी एक पुष्पिताम्रा, तृतीयाचे शेवटी एक इंद्रवज्रा, चतुर्थाचे शेवटी उपेन्द्रवज्रा व पंचमाचे शेवटी शार्दूलविक्रीडित इतकीच काय ती वृत्तभिन्नता या काव्यात आढळते. मात्र यांतील सुरवातीची “जयति रघुवंशतिलकः०।” ही आर्या कांहीं रामलहरीसारख्या स्तोत्रांतहि आढळते. यावरून कदाचित् असें अनुमान काढतां येईल की,

शेवटीं एकादा भिन्नवृत्ताचा श्लोक घालून या काव्याला महाकाव्याचे स्वरूप देण्याचा कवीचा विचार असावा. मात्र कवीच्या वरील गुणदोषांमुळे आपणांस सन १६८९ सालांतील कांही प्रसंगांची सविस्तर निर्दोष व विश्वसनीय अशा नवीन माहिती मिळाली आहे. कदाचित् या ग्रंथाची काव्य या दृष्टीने जरी प्रशंसा कारितां आली नाही तरी इतिहासग्रंथ या दृष्टीने याची किंमत बहुमोल ठरेल यांत मुळींच सदेह नाही.

पाहिला सर्ग

या काव्याचे पांच सर्ग असून सुमारे २७५ श्लोक आहेत. पहिल्या सर्गांत कवीने ग्रंथलेखनाचे प्रयोजन कोणते याचा खुलासा केला आहे “संभाजी महाराजांनी यमधर्म स्वीकारल्याचे ब्रह्मजे ते मारले गेल्याचे वर्तमान ऐकून, व या घोर कलियुगांत महान् म्लेच्छाचा विजय होत असून दुरात्मा म्लेच्छराजांने सर्वत्र वर्णाश्रमधर्माचा उच्छेद आणि सर्व धर्मक्षेत्रांचा नाश केलेला आहे असे पाहून आतां लोककल्याणाचा मार्ग कोणता म्हणून चिंता पडली तेव्हां शंकरांनी सर्व लोकांच्या हितासाठी व भक्तांवर अनुग्रह करण्याकरिता हा भाविवृत्तांत कवीच्या स्वप्नांत येऊन सांगितला ” असे म्हटले आहे. हाच भाग कवीने भार्गव-शंकराच्या संवादाने पुन्हा सविस्तर सांगितला आहे. त्यात भार्गवशिष्य भार्गवाचा शंकराला निरोप देतांना विनंती करतो की, “ हे स्वामिन्, सद्वाचलावर स्थापन केलेला परशु सांप्रत सर्वभौमपदाचा अभिमान धरून आलेल्या कलिपुरुषाने उत्सादित केला आहे, तरी त्याचे दमन करण्यासाठी कांही उपाय योजा. ” त्यावरून शंकरांनी राजारामाचा भाविवृत्तांत कथन करून भार्गवाला अभय दिले. हा प्रकार नारदांनी पाहिला व तो कवीने त्याचे तोडून सांगविला.

नंतर या विनंतीस उत्तर म्हणून शंकरांनी औरंगजेब हा पूर्वीचा कुभांड राक्षस असून त्याच्या तपावर संतुष्ट होऊन त्याला सर्वभौम

सर्ग पहिला

केला आहे असे सांगितले. मात्र “ तो जेशं गर्वीने भार्गवाश्रमाचा नाश करील व ब्राम्हण्याने परिपूर्ण असे रामराज्य घेण्याची इच्छा धराल तेव्हां तो पराभव पावेल ” अशी अट घातल्याचेहि सांगितले. हा काल आतां समाप्त आला असून भोसलेवंशांत राजाराम म्हणून विष्णूचा चवथा रामावतार होईल व तो या कुळांडाचा गर्व हरण करील असे भविष्य सांगितले. परंतु नारदानें प्रश्न केला कीं, राजारामाचें राज्य औरगञ्जेवानें हरण केलें आहे; तर तें त्याचें राज्य त्याला परत कसं मिळेल ? तेव्हां शंकरांनीं प्रत्युत्तर दिलें कीं, राजाराम नीळकंठ मोरेश्वराला संमत असलेल्या प्रल्हादपताच्या सल्यावरून महाराष्ट्रांतील कारभार रामचंद्रपंत आमात्याकडे सोपवून प्रल्हादादि ब्राम्हण व बहिरजी घोरपट्ट्यांसह चदीस जाईल व तेथें तो आपलें साम्राज्य स्थापन करील. तेव्हां पुन्हां नारदानें शंका घेतली कीं, शत्रूनें घेरलेल्या व पादाक्रांत केलेल्या त्या राज्याचें संरक्षण रामचंद्रपंत साधनसामुग्रीशिवाय कसें करूं शकेल. त्याचेहि शंकरानें समाधान केलें. शंकर म्हणाले, “ राजारामाचें तें राज्य, अनेक डोंगरी किल्ले, म्लेंच्छराजांनीं घेतलेले कित्येक गिरिदुर्ग व त्याचप्रमाणें म्लेंच्छराजांनीं कैद केलेलें व पळवून लावलेलें सैन्य सत्यवचनानेच तो लवकर आपल्या ताब्यात घेईल. नंतर आपल्या सैन्यानिशी म्लेंच्छराजाच्या सेनापतीला जिकील व म्लेंच्छराजानें घेतलेल्या राजारामाच्या सर्व किल्ल्यांवर पुन्हां आपला अधिकार स्थापन करील. राजा हें ऐवून संतोष पावेल व स्वदेशांतील व कर्नाटकांतील सैन्यानिशी येऊन म्लेंच्छराजाचा पराभव करील. नंतर तो त्या सचिवोत्तमाचा सन्मान करून आपल्या स्त्रीपुत्रांसह व प्रधानमंत्र्यांसह सर्व किल्ल्यांत श्रेष्ठ अशा रायगडावरील उत्तम सिंहासनावर आरूढ होऊन श्रीरामाप्रमाणें पृथ्वीचें पालन करील. ”

सारांश, कवीनें आपल्या विषयाची या प्रथम सर्गात प्रस्तावना केली आहे. या प्रस्तावनेंतील ऐतिहासिक भागाचे कवि पुढील चार सर्गांत विस्तारानें स्पष्टीकरण करणार असल्यानें त्याचा विचार त्या त्या सर्गांखाली

राजाराम-चरित्र

येईल. विशेषतः या सर्गांत तत्कालीन परिस्थितीचें वर्णन आलें असल्यानें त्याचेंच येंथें विवरण करूं. संभाजीच्या मृत्यूनंतर कोंकणांत मोंगलांनीं चाल करून जाऊन परशुराम क्षेत्र लुटलें. परंतु यापूर्वीची कांहीच हकीकत कर्बांनीं दिलेली नाही. मात्र संभाजीनें यमधर्म स्वीकारल्यानें आतां कसें होईल या साधारण पौरजनांत उत्पन्न झालेल्या चिंतेवरून संभाजीवर कोंकणांतील तरी जनता दिलदिलासा ठेवून होती ही गोष्ट निश्चित ठरते. त्याचप्रमाणें परशुराम क्षेत्र लुटणें व रामराज्य घेण्याची इच्छा करणें हीं दोनच कारणें औरंगजेबाचा नाश करण्यास पुरेशीं आहेत असें मानण्यांतहि ही दोन्हीहि कारणें नुक्तीच घडल्याचें ध्वनित होतें. जेथे शकावली व इतर तत्कालीन साधनांवरून हा प्रत्यक्ष अनुभवून सांगितलेला वृत्तांत खरा ठरतो. परंतु कवीनें शेवटीं राजाराम चंदीहून परत येऊन औरंगजेबाचा पराभव करून “रायगडावरील सिंहासनावर पुत्रपौत्रादिकांसह आरूढ होऊन राज्य करील” म्हणून ज लिहिलें आहे तें सर्व कारपनिक असल्यानें चुकीचें ठरल्यास नवल नाहीं. परंतु या उल्लेखावरून कवीला रायगडास वेदा पडल्याचें व विशेषतः रायगड मोंगलांनीं घेतल्याचें माहित नसावें हीं हि सिद्ध होतें. रायगडाला वेदा घातला ही गोष्ट जर त्याला माहित असता तर त्यानें तसा उल्लेख केला नपता. यावरून कवि महाराष्ट्रांतून कर्नाटकांत गेला असावा व ज्या अर्थी कर्नाटकांतील शेवटपर्यंतची हकीकत तो सविस्तर व बारिकसारिक तपशिलासह देतो त्याअर्थी तो राजारामाच्याच तुकडीबरोबर कर्नाटकांत गेला असें अनुमान काढण्यास हरकत दिसत नाहीं. त्याचप्रमाणें या उल्लेखावरून कवीला राजारामाच्या गृहांतील माहिती नसावीसें दिसतें. राजारामाला अद्यापपर्यंत मूल झालें नव्हतें, असें असतांनासुद्धा पुत्रादिकांचा उल्लेख केला आहे. त्याशिवाय संबंध चरित्रात शाहू येसूबाई ताराबाई वगैरेंचा उल्लेख नाहीं हीं हि गोष्ट कवीचें राज-गृहांतील खासगी माहितीबद्दलचें अज्ञान व्यक्त करते. मात्र कवीनें ज

सर्ग पाहिला

“ऐश्वर्यानें युक्त असा तो राजा नंतर स्वदेशांतील व कर्नाटकांतील सैन्या-निशी औरंगजेबाचा पराभव करील” ह्मणून लिहिलें तें अगदी वस्तुस्थितीला धरून आहे. राजारामास कर्नाटकांतील राजेरजवाडे येऊन मिळूं लागतांच त्यानें आपण कर्नाटकांतील सैन्य देशी घेऊन येतो व स्वदेशांतील सैन्यानें या सैन्यास मिळून औरंगजेबावर चाल करून जावयाचें व नंतर कुत्बशाही व आदिल-शाही मोगलांपासून सोडवावयाची अशा अर्थाची पत्रे स्वदेशांतील सरदारांस १६८९च्या दिसेंबरानंतर लिहिली होती हें जेथे देशमुखानी या आज्ञेस ता. २२ मार्च १६९०रोजी दिलेल्या प्रत्युत्तरावरून स्पष्ट होत आहे. अर्थात कवि लिहितो त्याप्रमाणें बेत घाटत होता यात शंका घेण्याचें कारण रहात नाही. कवीनें दिलेली भविष्यकालीन फलश्रुती जरी चुकली असली तरी बाकीची सर्व हकीकत वस्तुस्थितीला धरून व पूर्ण माहितीनें लिहिली आहे असें आढळून आल्यास नवल नाही. कवीनें औरंगजेबाला पूर्वीचा कुमांड किंवा कुलांड राक्षस असें म्हटलें आहे. माझे मित्र वे. चित्रावशास्त्री हे या कुमांडाचा उल्लेख प्रसिद्ध बाणासुराचा मंत्री म्हणून पुराणांतरी आला असल्याचें सांगतात. परंतु कुमांडाचा औरंगजेबाशी संबध जोडण्यांत वैशिष्ट्य कोणतें हें जाणण्याकरितां कुमांडाची कथा चाळणें जरूर आहे. कालाभावी हें करितां आलें नाही.

कवीनें रामचंद्रपंत “सत्यवचनानें” लोक मिळवील असें म्हटलें आहे तें फार महत्वाचें आहे. यावरूनहि तत्कालिन मराठी राज्याच्या परिस्थितीचा बोध होतो. औरंगजेबाच्या विरुद्ध लोक जमविणें अद्यापि तितकें कठीण झालें नव्हतें. लोकांचा मराठी राज्याच्या सामर्थ्यावर भरंवसा असल्याचें हें द्योतक आहे. सारांश, संभाजीकालीन परिस्थिति जितकी दुरावस्थेप्रत गेली होती म्हणून आतां समजली जाते तितकी ती गेलेली नव्हती हें मानण्यास हा समकालीन पुरावा आहे.

राजारामानें अद्यापि पराक्रम गाजविला नसता त्याला रामावतार कां लेखलें हाहि एक प्रश्न आहे. परंतु याचें विवरण पुढें तिसऱ्या सर्गांत करणें विशेष सोयीचें आहे.

दुसरा सर्ग

प्रथम सर्गातील शिवनारदसंवादाचा थोट पुढील अध्यायांत क्वचितच दृष्टीस पडतो. कवीनें प्रसंगाचें सरळ वर्णन केलें आहे. दुसऱ्या सर्गांत रामचंद्रपंताच्या कारभाराचें वर्णन आहे. परंतु प्रारंभी कर्नाटकांतीलहि कांहीं मजकूर आला आहे कवि लिहितो कीं, राजा कर्नाटकास गेलेला ऐकून औरंगजेबानें आपलें सैन्य तिकडे रवाना केलें व तो खासाहि मागोमाग निघाला. रामचंद्रपंतावरहि कांहीं मुसलमान सरदार पाठविले व बीस मुक्काम चारून गेल्यावर त्याला राजारामाकडील वृत्तात समजला कीं, कर्नाटकांतील राजे एक होऊन त्यांनीं महाराजाला विविधप्रकारचें धन आणि मोंगलांचा पाडाव करण्यास योग्य अशी सेना त्याच्या मदतीस दिली आहे. या मित्र राजांच्या मदतीनें राजाराम लढाई देण्यास येत आहे असें ऐकून श्लेच्छ सेनापती घाबरला व कसाबसा सैन्यांतून निघून गेला. दरम्यान श्लेच्छ सरदारांनीं देश उद्धस्त करण्यास प्रारंभ केला. पवित्र क्षेत्रांना वेढा दिला व कांहीं किल्ले घेतले. मराठ्यांचे लोक शत्रूला जाऊन मिळूं लागले तेव्हां आपलें राज्य विस्कळित झालेलें पाहून रामचंद्रपंतानें परशुरामपंताचा सल्ला घेतला. परशुरामपंतानें सल्ला दिला कीं, “ हें राज्य सकल श्लेच्छांनीं व आपल्यांतील कांहीं दुष्ट लोकांनीं छुटलें आहे. आपले किल्ले आपल्याच लोकांनीं व शत्रूंनीं बळकाविले आहेत. सांपत विशालगड मात्र तुमचा आहे. किल्ल्यावरील सामुग्रीहि परिपूर्ण आहे. परंतु सव्यां देश सर्व बाजूंनीं यवनांनीं व्यापिला आहे. स्वामी दूरदेशीं आहेत. खजिना विपुल आहे. तरी पराक्रम केला पाहिजे.” हा सल्ला रामचंद्रपंताला आवडला व त्यानें संताजी घोरपडे व धनाजी जाधव यांस निजामावर पाठविलें. रामचंद्रपंतहि खासा निघून महिमत-

सर्ग दुसरा

गडावरून संगमेश्वराला गेला. तेथे भोगजी सरदाराचा पराभव करून घोडे पाडाव केले. नंतर शृंगारपूरच्या बंडखोरांना कैद करून तो गुणवंतगडाला गेला. तो गड काबीज केला. तेथील शत्रूच्या लोकांस हांकून देऊन आपले लोक ठेवले. नंतर सुंदरगड वश केला. तेथून दंतपाटणच्या राजाला जिंकून तो पायदळासह वसंतदुर्गाला गेला.

इकडे निजामाला जिंकण्यासाठी पाठविलेल्या संताजी घोरपड्यादिकांनी प्रथम निजामाचा पराभव करून नंतर त्याचे हत्ती घोडे व पुष्कळ द्रव्य हरण केले. तेव्हां अंगावर जखमा झालेले निजाम कसाबसा जीव बचावून करविरास पळून गेला. नंतर घोरपड्यादि मंडळी रामचंद्रपंताला जाऊन मिळाली. लोकांहि येऊन त्यांना मिळून लागले.

वरील तीन उल्लेखांतील पहिला उल्लेख कर्नाटकांतील हालचालींबद्दलचा असून अगदीच औपचारिक आहे. परंतु या उल्लेखावरून कांही प्रसंग व काल यांचा मेळ घालता येतो. राजा कर्नाटकास गेलेला ऐकून यवनेश्वराने सैन्य रवाना केले व आपणहि मागोमाग निघाला असा उल्लेख आहे. हा उल्लेख झुलफिकारखानाला १६८९च्या अखेरीस रायगड पडल्यानंतर चंदीवर पाठविला त्याचा असावा. कारण यवनेश्वर वीस मुक्काम चालून गेल्यावर कर्नाटकांतील राजे षडू होऊन राजारामास सैन्य व द्रव्य यांसह सहाय्य करित असून राजाराम त्याच्या सरदाराबरोबर लढाई देण्यास जात आहे, तो सरदार हें ऐकून कचरला वगैरे हाकिकत यवनेश्वराच्या कानावर गेल्याचें लिहिलें आहे. औरंगझेबाचा कोरगांवचा मुक्काम आक्टोबरा-नंतर हालला. तेव्हां हा सर्व मजकूर १६८९च्या नवंबर दिसेंबराच्या सुमाराचा आहे. परंतु ह्या प्रसंगाचा पुढील सर्गात विचार होणार असल्याने या दुसऱ्या सर्गाच्या मुख्य विषयाकडे वळतो.

दुसऱ्या सर्गाचा मुख्य विषय म्हणजे रामचंद्रपताच्या महाराष्ट्रातील हालचाली होत. राजाराम पन्हाळ्याहून कर्नाटकांत रवाना झाल्यानंतरचा

राजाराम-चरित्र

हा मजकूर आहे. “माझ्या हातीं सोपविलेलें हें राज्य” “माझे स्वामी-महाराज तर दूर देशी आहेत” वगैरे रामचंद्रपंताच्या तोंडी घातलेलीं वाक्यें व “महाराजांनं तुमच्या हातीं सोपविलेलें हें राज्य” “स्वामी दूर देशी आहेत” हीं परशुरामपंताचीं वाक्यें या सर्गीत वर्णिलेला मजकूर राजाराम पन्हाळा सोडून गेल्यानंतरचा आहे असे स्पष्ट करणारी आहेत. अर्थात यावरून १४ सप्टेंबरनंतर रामचंद्रपंताच्या हातीं विशाळगड व त्यावरील भरपूर खजिना इतकीच काय ती बाकी होती व अशा स्थितीत तो खासा विशाळगडावरून महिमतगडावर व तेथून संगमेश्वराला गेला. तेथें मोगली सरदाराचा पराभव करून घोडे पाडाव केले. तेथून शृंगारपूरच्या बंडखोरांना शासन देऊन व कैद करून गुणवंतगड काबीज केला व तेथे आपले लोक ठेवून सुंदरगड बस करून घेतला व दत्तपाटणच्या राजाला जिंकून वसतगडाला पायदळीसह गेला. म्हणजे ज्यावेळी पन्हाळ्याचा वेढा चालूच होता त्यावेळीं उत्तरेकडील सर्व दुर्घट असा डोंगराळ मुलुख रामचंद्रपंतांनं आपल्या कबजांत आणल्यामुळें मोगली हल्ल्यांना बराच पायबंद बसला. साधारणतः हा सप्टेंबर-ऑक्टोबरचाच मजकूर असावा. हा मजकूर नवा आहे. चिटणिस व सरकार या दोघांनांहि याचा सुगावा असल्याचें दिसून येत नाहीं.

दरम्यान राजाराम कर्नाटकाकडे गेल्यानंतर संताजी घोरपडे धनाजी जाधव प्रभृति मंडळी निजामावर पाठविल्याचा उल्लेख आहे. संताजी वगैरे मंडळींनी निजामाचा पराभव करून त्याचे हत्ती घोडे व पुष्कळ द्रव्य हरण केले. निजाम जखमी होऊन करविरास गेला. नंतर घोरपडे रामचंद्रपंताला येऊन मिळाले. ईशरदासच्या “प्रसंगावलीत” खान-इ-झमान फतहजंग खान यानें कोल्हापुराजवळ निकराची लढाई दिली. त्यांत तो व त्याचा मुलगा जखमी झाले. तेव्हां त्याच्यासाठी डॉ. सेबास्टियन पाठविल्याचा उल्लेख आहे तो याच प्रसंगाला धरून आहेसं वाटतें. वरील हकीकती-

सर्ग दुसरा

वरून संताजी घोरपडे व धनाजी जाधव हे दोघेजण राजारामाबरोबर जिंजीस गेले नाहीत व चिटणिस आणि प्रो. सरकार हे ही सर्व मंडळी जिंजीस गेल्याचा जो उल्लेख करितात तो चुकीचा आहे असें यावरून सिद्ध होत आहे. रामचंद्रपंताच्या या मोहिमेचा भौगोलिकदृष्ट्या विचार केला तर त्यावरून रामचंद्रपंत डाल्या बाजूने व संताजी धनाजी मंडळी उजव्या बाजूने जाऊन विशाळगड संगमेश्वर पाटण कऱ्हाड यामधील अत्यंत दुर्घट असा घाटमाथ्याचा मुख्य आपल्या कबजांत आणण्याकरितांच निघाले होते व ही मोहिम यशस्वी झाल्याने मराठ्यांचा सुटलेला आसरा त्यांना पुन्हां प्राप्त झाला व सुरक्षितपणाचें एक महत्वाचें स्थान मिळालें. उलट ज्या शेख निजामानें व त्याच्या मुलांनें संभाजीस पकडून देऊन व नंतरच्या कोंकणांतील मोहिमेंत जें यश मिळविलें होतें तें सर्व यावेळीं पुरा मोड झाल्यानें नाहीसें झालें व त्यांचा दराराहि मोडला. या विजयानें रामचंद्रपंताकडे साहाजिकच पुन्हा लोक येऊन मिळूं लागले. बिकट प्रसंगीहि आश्रय करण्यास योग्य अशी जागा मिळाल्यानें पराक्रमेच्छु शूर मंडळी व सैन्य रामचंद्रपंताकडे आली. रामचंद्रपंतालाहि हुरूप आली व त्यानें कोणा “सिंह” नांवाच्या वीराला जिंकण्यासाठीं जाण्याचें ठरविलें. रायगडावर पाठविलेला राजा किशोरसिंहाचा तर हा उल्लेख नसेलना ! बहुधः तोच असावा. कारण आक्टोबरच्या सुरवातीस रायगडच्या वेढ्याचा जोर होताच. वेढा उठविणें हें आवश्यक म्हणून ही तयारी असावी. परंतु ही मंडळी जाण्यापूर्वीच किल्ला मोंगलांच्या हस्तगत झाला असावा. जर कवीनें “सिंह” या शब्दानें राजा किशोरसिंहाचेंच वर्णन केलें असेल तर वरील रामचंद्रपंताची मोहिम १४ सप्टेंबर ते ३० आक्टोबर १६८९च्या दरम्यानची आहे हें ठरविण्यास एक चांगलेंच गमक मिळत आहे.

या सर्गीत “भारेशयमुखांश्चोरान् शृंगारपूरनिवासिनः बंदिकृत्य” ह्णून उल्लेख आला आहे. परंतु हे शृंगारपूरनिवासी बंदीत घातले गेलेले

भारेरायमुखान्श्वोरान् कोण याचा मला उलगाडा झाला नाही. भोरच्या चोर नांवाच्या देशमुखाना उद्देशून हा उल्लेख आहे असें म्हणावें तर ते शृंगार-पुरी इतक्या दूर येऊन पुंडाई करितील असें वाटत नाही. बहुधः “भारेरायमुखान्” या पेत्र्जी “भालेरायमुखान्” असें वाचलें तर या बाक्याचा अर्थ लागू शकतो. भालेराई व चोराचोरी करणाऱ्या शृंगारपूरच्या रहिवाश्यांना बंदीत घातलें असा जर सरळ अर्थ केला तर वस्तुस्थितीला धरूनच होईल. या सुमारास येथें भालेराई चालू असल्याचे उल्लेख सावत-वाडीकरांच्या एक दोन पत्रांत आढळतात. यावरून हा दुसराच अर्थ सयुक्तिक वाटतो.

सर्ग तिसरा

तिसऱ्या सर्गांत राजाराम प्रतापगडावरून पन्हाळ्यास आल्यानंतरचा मजकूर आहे. यांत विशेषतः नवरात्र महोत्सवाचें सविस्तर वर्णन दिलें आहे. परंतु प्रथमारंभी कवीनें राजाराम महाराजांचें स्वभाववर्णन केलें आहे. विशेषतः जर हा भाग जरा चिकित्सापूर्वक वाचला तर कवीनें राजारामाला विष्णूचा चवथा रामावतार लेखतांना त्याच्या दृष्टिसमोर त्यास अवतारी ऋषिप्यास कोणते गुण राजांत वास करित होते व या गुणांच्या उच्चत्वावरून राजाराम अवतारी पुरुष बनला कीं तसें उल्लेखिण्यास कांहीं इतर कारणें असलीं पाहिजेत याचा बोध होतो. केशव लिहितो कीं, वीरव्रतांत आशिक्षित, सुकुमार, प्रवासी लोकांचे क्लेश न अनुभविलेला, मनुपासून आतां-पर्यंत झालेल्या राजवंशांतील कोंबळा कोंब, सुरूप, राजलक्षणसंपन्न, प्रिय बोलणारा, लोकांचें प्रिय करणारा, जनतेचा प्राणरूप असलेला, तेजस्वी, भाविक्रम, केवळ त्याचा प्राणच असलेली अशी त्याची पट्टराणी, सिंहासन-लालसेनें महिपालांचा पाडाव करणारा त्याचा पिता श्रीशिवछत्रपति व ज्वल-ज्वलन तेजाप्रमाणें चमकणारा भाऊ समाजी ह्यांच्या विरहित असलेला राजाराम जिकडे तिकडे प्रजा लुटली जात असतांना, सर्वत्र चोरचोरटे कंटकप्रमाणें पसरले

सर्ग तिसरा

असतांना व विपुल पावसांनें मार्गातील नद्या तुडुब भरून गेल्या असताना कर्नाटकांत कसा गेल असो प्रश्न कवीनें इंद्राच्या तोंडून नारदाला विचारला आहे.

राजाराम यावेळीं एकोणीसवीस वर्षांचा होता. कवीनें केलेल्या ह्या वर्णनाशीं चिटणिसादि मडळीनें केलेले वर्णन जुळते व प्रवासांत शीघ्रगतीनें पळण्याची वेळ आली असतां बहिरजीच्या खांद्यावर बसूनच मार्ग आक्रमावा लागला ही गोष्ट लक्षांत घेतां वरील वर्णनांत अतिशयोक्ति केली आहे असें म्हणण्याचें कारण दिसत नाहीं. परंतु हें जर वर्णन खरें तर राजारामाला रामावतार म्हणण्याचें कांहीं विशेष कारण होतें किंवा राजा विष्णूचा अवतार व नाव राजाराम म्हणून ही उपमा दिली एवढेंच, असा प्रश्न पडतो. कवीनें याच काव्यांत सर्व सरकारी कारभाऱ्यांना देवांश झटले आहे. त्यावरून असें दिसतें कीं, केवळ खूब पद्धतीप्रमाणें राजाला विष्णूचा अंश मानून नामसाभ्यावरून चवथा रामावतार म्हटले आहे इतकेंच. यावरून राजारामाच्या स्वभावाचा व इतर पराक्रमाचा कयास बाधणें सयुक्तिक होणार नाहीं. या राजारामवर्णनांत शिवाजीला “महाराजेन पित्रास्य घातुकेन महीभृतां । श्रीशिवलत्रपतिना सिंहासननिषेदुषा ॥” असें म्हटले आहे. यातील ‘घातुकेन’ ही शब्दयोजना उचित होईल किंवा नाहीं हें आपणांस ठरवतां येणार नाहीं. परंतु एकदर कवीच्या लिहिण्याच्या पद्धतीवरून या ‘घातुकेन’ शब्दाचा अर्थ ‘शासन करवून’ “मारून काढून” “पाडाव करून” यापेक्षां अधिक निंदाप्रचुर अर्थानें घेण्याचें कारण दिसत नाहीं. कारण कवीचा तसा हेतू असण्याचाहिं संभव नाहीं.

राजारामवर्णनानंतर नवरात्र महोत्सवाचें वर्णन दिलें आहे. तें असें: महाराजानें प्रधानपुरुखांबरोबर खलबत करून पन्हाळगडावरील वरप्रदायिनी दुर्गादेवीच्या पूजनास नवरात्राच्या प्रतिपदेपासून आरंभ झाला. धूपदीप-निरंजनादि त्रिकालपूजन, नानाप्रकारचे नैवेद्य, त्याचप्रमाणें जप, ब्राह्मण-

राजाराम-चरित्र

भोजने, नटनर्तकांची गाणी, यौवन व मद यांनी प्रमत्त झालेल्या अनेक वारयोषितांचे अहोरात्र चालणारे नानाप्रकारचे नृत्यगायन, त्याचप्रमाणे विशेषकरून हार्ती डमरु व गळ्यांत भयंकर मुंड धारण करणाऱ्या तुलजा-भवानीच्या भक्तीने आसक्त झालेल्याचे तांडव, शिरे तुटतांना ओरडणारे व ताबडतोब स्वर्गास जाणारे सहस्रावधि बकरे व मेंढे यांचे असंख्य बलिदान, कुमारीपूजन, साध्वी सुवासिनीचे पूजन व भोजन, नाना देशांतून आलेल्या बंदीजनांचा स्तुतिपाठ आणि नानाप्रकारचे इतर मनोहर देखावे वगैरेनी राजाने भवानीला सतुष्ट केले. देवीने स्वप्नांत येऊन भिखशाखाव्रत करण्यास सांगितले तेंहि त्याने केले. भवानीने अभय दिले. नंतर नवमीला होम झाला. पारितोषके विदाम्या यथासांग दिल्या. अशारीतीने लोकांच्या मनाला आनंद देणारा तो भवानीचा नवरात्र यज्ञाचा महोत्सव त्या चक्रवर्ति भूपतीने संकटविरहित संपादल्याने तो राजा मनांत संतोष पावला. सारांश, हा वार्षिक उत्सव सालाबादप्रमाणेच झाला. यावरून संभाजीच्या कारकिर्दीत अशाच प्रकारच्या वार्षिक उत्सवाचे वर्णन थोड्या अतिशयोक्तिने करून कलशाच्या वाममार्गी प्रकाराचे हिडीस असे वर्णन चिटणिसाने त्यास जोडल्याने जणु काय हा देव्युत्सव संभाजीने नवीनच सुरू केला व तोहि कलशाचे बोल आचरला असे भासविले आहे. शिवाजी भवानीचा भक्त. भवानीच्या उत्सवाचा प्रकार जपजाप पाठ होम वगैरे अनादिकालापासून चालत आलेले. होमात बली देण्याचीहि चाल फार पुरातन. असे असतांना केवळ कलशावरील रागामुळे चिटणिसाने व त्यांच्यामागून इतरांनी या देव्युत्सवाचे प्रकरण अतिशयोक्तीने खुलवून लिहिले व त्यानंतर पांचपन्नास वर्षांनी शाक्तमार्गाचा जो प्रसार झाला त्यांतील कांहीं भाग यांत घुसडून देऊन संभाजीबद्दल निंदाव्यजक जो मजकूर लिहिला तो काव्यनिक आहे असे या राजारामाने केलेल्या उत्सवाचा हा मजकूर वाचून कोणालाही वाटेला यांत शंका नाही.

सर्ग चवथा

सर्ग चवथा

चवथ्या सर्गांत तुंगभद्रेपर्यंतचा राजारामाचा प्रवास वर्णिला आहे. परंतु प्रथम विजयादशमीच्या सुमुहूर्तावर निघालेल्या स्वारीचें वर्णन दिलें आहे. शमी व आपटा या दोन वृक्षांचें पूजन झाल्यानंतर राजा परत मंदिरात आला. तेथें उदार अंत करणाऱ्या व प्रेमवर्धन करणाऱ्या त्याच्या बायकांनी (दारानी) त्याला नीरांजनानी ओवाळलें व त्यानें स्त्रियांच्या सात्वनांत ती रात्र घालविली असें म्हटलें आहे. यावरून राजारामाचा कविला रायगडावरून यापूर्वीच पन्हाळ्यावर आला होता असें दिसतें. मासिर-इ-अलम-गिरीवरून प्रो. सरकारनी व इतर कांहीनी राजारामाचा कविला म्हणजे बायकामुलें रायगडावरून पकडून नेल्याचें लिहिले आहे तें चुकीचें दिसतें. एक तर राजारामाला त्यावेळीं मूलवाळ नव्हतें दोन बायका होत्या. त्या पकडल्या जाऊन नंतर सोडल्याचा उल्लेख कोठेंच नाही. शिवाय रायगड मोगलांचे हाती जाण्यापूर्वीच राजारामाचा कविला रायगडावरून सोडवून आणण शक्य होतें. ज्या अर्थी कवीनें “तत्र नीराजितो दारैरुदारैः प्रेमवर्धनैः । अतिचक्राम रजनी सांत्वयन्वामलोचनाः ।” असें म्हटले आहे व राजारामाच्या बायका यानंतर स्वतंत्र असल्याचें दिसतें त्या अर्थी राजारामाचा कविला नवरात्राच्या पूर्वीच म्हणजे १६८९च्या सप्टेंबरापूर्वी पन्हाळ्यावर आणला गेला होता असें सिद्ध होत आहे.

विजयादशमीनंतर लवकरच पन्हाळा मोंगली सरदारानी वेढला. तेव्हा त्यानें शंकराजी नारायण सर्चीवाकडे कोरीगडाभोंवतालचा राज्याचा भाग सोंपवून बाकीचा रामचंद्रपंताकडे दिला. संताजी धनाजी व शंकराजी आणि पायदळ व घोडदळ हीं हि रामचंद्रपंताचे हवाली केली. ब्राह्मणादिकाना दानें देऊन गाईला प्रदक्षिणा घातली व तो पाथोचित बेष धारण करून कर्नाटकास जाण्यास निघाला. शंकराजी व रामचंद्रांत यांच्यांत कामाची पूर्वी वाटणी झाली होती ती सांपत बदललेली आहे म्हणून शंकराजीनें सन १६९०च्या

१२ दिसेंबरच्या जाहीरनाम्यांत नमूद केलें आहे. परंतु सर्व लष्करी कारभार रामचंद्रपंताकडेसच होता हें शंकराजीपंतानें रामचंद्रपंताच्या हाताखालीं केलेल्या अनेक लढायाच्या उल्लेखांवरून स्पष्ट होत आहे.

राजाराम पन्हाळ्याहून निघाला तो केव्हां निघाला हा मुद्दा प्रो. सरकार यांनीं वादग्रस्त केला आहे. त्यांचें म्हणणें असें की, जेथे शकावलीत जे राजाराम आश्विन वद्य ढमीस ह्मणजे ता. २६ सप्टेंबर १६८९ रोजीं पन्हाळ्याहून निघाला म्हणून लिहिलें आहे तें चुकीचें आहे. त्यांच्या मतें ३० जून १६८९च्या सुमारासच राजारामानें पन्हाळा सोडला. त्यांनीं आपल्या मताच्या पुष्ट्यर्थ टीपेंत पुढीलप्रमाणें खुलासा केला आहे. "Z. S says that Rajaram fled from Raigadh to Pratapgadh on 10 Chaitra Badi (=5 April 1689), issued from Panhala on 8 Ashwin Badi (=26 Sep) and reached Vellore on 11 Kartik Badi (=28 Oct) The initial and final dates are correct, but in the middle one I suggest Ashadh for Ashwin (thus getting 30 June for the departure from Panhala) because it is hardly possible for a man to cover the 500 miles from Panhala, via Bednur to Vellore in the 3? days (26Sep—28 Oct) that Z. S. gives to this journey. Moreover, we know from the contemporary imperial history Masir-i-Alamgiri (328) that Rajaram went through many adventures after leaving Panhala, he was overtaken by the Mughals on an island in the Tungabhadra on the frontier of Bednur, escaped from the ring of his enemies and was concealed by the Rani of Bednur and subsequently allowed to go away. A week or two of time must be allowed for these causes of delay but Z. S's dates leave no room for them in the last part of Rajaram's journey." (p. 25 Vol. V - Aurangzeb).

सर्ग चवथा

प्रो. सरकार यांनी केलेली ही सर्व मांडणी केवळ तर्कावर रचलेली आहे. तिला इतर कांहीं लेखी पुरावा नाही. प्रो. सरकार यांची दिचारसरणी सयुक्तिक असली तरी तिची उभारणी चुकीच्या समजावर केली असल्याने चुकीची ठरत आहे. एक तर प्रत्यक्ष नवरात्रमहोत्सवांत भाग घेणाऱ्या माणसानेच हे काव्य लिहिलेले असल्याने प्रो. सरकारच्या तार्किक अनुमानांस अधिक मान्यता देणे बरोबर नाही. आणि या तत्कालीन पुराव्यास ब्रौम्य तें महत्त्व दिले तर जेथे शकावलीतीलच तारीख बरोबर असली पाहिजे. प्रो. सरकार यांची चुकी होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे राजारामाचे मंडळ अगदी सुरुवातीपासून तों थेट वेळूरास पोहोच्येपर्यंत कापडी वेधांत पायीच गेले हा भ्रामक समज होय. पुढील हकीकतीत राजाराम पाथोचित वेध (म्हणजे कापडी वेध नव्हे) धरून निघाला असें झटले आहे. इतकेच नव्हे तर बराचसा सुरुवातीचा प्रवास धोड्यावरून मध्यंतरीचा बहिरजीच्या खांद्यावरून व नंतरचा पुन्हा धोड्यावरून झाला असल्याचे लिहिले आहे. साराश, वस्तुस्थितीची खरी माहिती नसल्यामुळे प्रो. सरकार यांनी केलेले अनुमान चुकीचे ठरत आहे. तेव्हा प्रो. सरकारांच्या ह्मणण्याप्रमाणे जेथे शकावलीत आश्विन हे आषाढाऐवजी चुकीने पडलेले नसून यथायोग्यच आहे.

यानंतर कवीने प्रवासास निघालेल्या मंडळीतील मुख्यमुख्य व्यक्तींचे वर्णन केले आहे. त्यातील सारांश असा: “पुढे सेनापति, मागे मानसिंह (बहुधा घोरपडे) प्रल्हाद निराजी व त्याचा हस्तक कृष्णाजी अनंत, नीळकंठ मोरेश्वर त्याचा धाकटा भाऊ (बहिरो) आणि हस्तक उद्धव, नीळकंठ कृष्ण पारसनीस, खंडो बळाळ ज्यांच्यामध्ये मुख्य आहे असे चाद्रसेनीय चित्रगुप्त कायस्थ, खंडोजी कदम, बाजी कदम व इतर लोक राजाबरोबर गेले. मोहिनी पडलेल्या त्या म्लेंच्छ सेनापतीच्या रक्षकानी त्या धोड्यांवर बसून व परस्परांत मिसळून धोळक्याने पन्हाळ्यावरून जाणाऱ्यांना ओळखले नाही. मार्गातील अनेक अडचणींतून जात असतानाहि

राजाराम चरित्र

ते खिंकाळणारे व धावणारे घोडे त्या दुरात्म्यांना दिसले नाहींत. ते नद्याहि पार गेले. राजारामाच्या मागून जाणाराना ती रात्र लहान वाटळी. सकाळी ते कृष्णातीरी पोहोचले. तेथें त्यांनीं (२७ सप्टेंबर) यथाविधि स्नान पितृतर्पण वगैरे केलीं. पाणी गुठ्यापर्यंत लागलें. उतारवाट मिळाल्यानें ते नदीपार झाले. याप्रमाणें राजा शत्रूच्या मुलखांतून जात असतां तो पुन्हा एका मोठ्या नदीजवळ (वर्धा नदीजवळ ?) आला. तेंसमयी शत्रूच्या अनुचरांना खबर लागली व ते पाठलाग करूं लागले. तेव्हां बहिरजी आपला माऊ मालोजी घोरपडे यासह राजाच्या सेवेला पुढें सरसावला व म्हणाला की, माझी व सचिव यांची सेवा घेऊन महाराजांनीं कर्नाटकास चलावें मार्गांत जी जी विघ्नं येतील तीं तीं निवारण करूं. नंतर ते सर्व ती नदी पार उतरून गेले. परंतु शत्रूनें सर्व वाटा रोखून धरल्यानें राजाच्या भालाईतांना शत्रूशी ठिकठिकाणीं बहुत युद्ध करावें लागलें. शत्रूसैन्य मोठें आहे व आपली वाहनेंहि थकली आहेत हें पाहून सताजी जगताप व रूपसिंह भोसले राजास म्हणाले की, शत्रू सर्व बाजूनें चालून आला आहे. तरी आम्ही येथें त्याच्याशी लढाई देऊन विजय मिळवू. परंतु आपण येथून निसटून जावें. नंतर त्या दोघांचें शत्रूबरोबर महायुद्ध झालें तें सर्व लोकांनी व राजारामानेंहि पाहिलें. परंतु शत्रूसैन्य मोठे आहे हें पाहून राजानें सैन्याच्या तोंडावर संताजी जगतापाला ठेवून तो रूपसिंहाला बरोबर घेऊन पुढें गेला. गाव, गवळीवाडे, दुर्ग, खेडी, खोरी, चाडाळगृहें वगैरे मागें टाकीत टाकीत राजा तुंगभद्रेच्या तीरावर येऊन पोहोचला. नदी अगाव आहे, शत्रू पाठीवर पुन्हां चालून येत आहेत व देशाचे अधिपतीहि दुष्ट आहेत असें जाणून राजा सेनापतीला म्हणाला की, हे महाबाहो रूपसिंहा, तूं एफटा असून शत्रू पुष्कळ आहेत. तसेंच हा देशहि युद्धाला योग्य नाही. काल बलवान आहे. तरी तूं मनात संकोच न धरता मजबरोबर चल. परंतु रूपसिंह एक पाऊलहि ढळला नाही. तो राजाला म्हणाला, तुम्ही आपल्या इच्छेप्रमाणें

सर्ग चवथा

पुढें निघून जा व लवकरच स्वराज्य प्राप्त करून घ्या. तुमच्याबरोबर मी आलों तर, हे भूपती, यवनांनी वेढलेले आपले सर्व लोक निःसंशय नाश पावतील.

वरील हकीकतीवरून राजारामाबरोबर बरीच मंडळी असावीत. कदाचित् मासिर-इ-अलमगिरीच्या आधारे प्रो. सरकार ह्यागतात त्याप्रमाणें ३०० असतील. सर्व अश्वारूढ होते. ही सर्व मंडळी पन्हाळगडच्या वेढ्यांतून मोगली रक्षकाच्या दृष्टीस न पडता जेथे शकावलीप्रमाणें ता. २६ सप्टेंबरला गडावरून निसटली ती दुसऱ्या दिवशी सकाळी म्हणजे ता. २७ सप्टेंबरला कृष्णातिरी पोहोचली. नंतर चिटणीस लिहितात त्याप्रमाणें ते जर गोकर्ण म्हणजे गोकर्ण व सौधा म्हणजे सौदत्तीवरून गेले असें धरलें व ते तेथून जर बेदनूरच्या हद्दीत जावयाचे तर कवीच्या ह्याणण्याप्रमाणें जी मोठी नदी लागली ती बर्धा नदी असली पाहिजे परंतु या नदीवर येण्यास धारवार हुबळी बकापूर करजगी हाच मार्ग होय. बर्धा नदीजवळ पोहोचण्यापूर्वीच शत्रूस खबर लागल्याचें कवि लिहितो. बहुधा ही खबर हुबळी आणि बकापूर याच्या दरम्यातील प्रवासात लागली असावी. कारण ईशरदासच्या प्रसंगाबर्लीत लक्ष्मी-श्वरच्या प्रांतांतून जात अग्रता रूपसिंह भोसल्यानें सिद्दी अबदुल कादिर किंवा मासिर-इ-अलमगिरीच्या प्रमाणें सय्यद अबदुल्ला खान यास जखमी केल्याचा जो उल्लेख आहे तो याच टापूतील असावा कारण पुढें कवि लिहितो: “परंतु शत्रूनें सर्व वाटा रोखून धरल्यानें राजाच्या भालाईतांना शत्रूशी ठिकठिकाणी बहुत युद्ध करावें लागलें. रूपसिंह भोसले व सताजी जगतापानें युद्ध केलें तें सर्वांनी पाहिलें. राजारामानेहि पाहिलें. यावरून ईशरदासानें लिहिल्या-प्रमाणें हा पहिला झगडा सिद्दी अबदुल कादिरशी झाला असावा. परंतु कवि लिहितो त्याप्रमाणें शत्रूसैन्य मोठें आहे असें पाहून सताजी जगतापास शत्रूसैन्याची वाट अडविण्यास ठेवून राजा रूपसिंहाबरोबर तुंगभद्रेकडे गेला व तुंगभद्राकाठी आला. परंतु पुन्हां पाठीवर सैन्य चालून येत आहे व

राजाराम-वरिष्ठ

देशाचे अधिपतीहि दुष्ट लोक आहेत हें जाणून रूपसिंहाला राजानें लढाई न देण्याविषयीं आग्रह केला. परंतु त्याला तेथून राजाबरोबर तुगमद्रा पार जाणें योग्य वाटलें नाहीं. तसें केल्यास शत्रू आपल्या लोकांचा नाश करील अशी त्याची अटकळ होती. इकडे अबदुल कादर जलमी झाल्यामुळें मासिर-इ-अलमगिरीवरून प्रो सरकार लिहितात त्याप्रमाणें सैयदानें आपला मुलगा हसन अलीखान यास सैन्यासह पाठविला. त्यानें जोराचा पाठलाग करून तीन दिवसांत राजारामाच्या तुकडीला तुगमद्रेवर गांठलें. आणि याच शत्रूची हालचाल समजताच राजारामानें रूपसिंहास तुंगमद्रा उतरून जाण्यास सांगितलें परंतु रूपसिंहानें तें न ऐकतां राजारामास पार जाण्यास सांगून आपण कांहीं लोकांसह तुंगमद्रेच्या अलीकडे वाट अडवून राहिला. इतक्यांत शत्रूनें त्यांना वेढलें. येथपर्यंतचीच हकीकत चवथ्या सर्गात दिली आहे. ती दुसऱ्या पुराव्यास कशी जुळती आहे ह्याचें वर दिग्दर्शन झालेंच आहे. मात्र वरील हकीकतीवरून पाथोचित वेष धारण केलेली ती सर्व मंडळी घोड्यावरूनच प्रवास करित होती व लक्ष्मीश्वराच्या प्रांतात शिरोपर्यंत अडचणीशिवाय येऊं शकली. प्रथम विरोध झाला तो वर्धातर्फी झाला व दुसरा आता तुंगमद्रातीरीं होणार आहे असें यावरून दिसतें. आतां येथपर्यंत येण्यास किती अवधी लागला हें नक्की सांगतां येत नाहीं. परंतु वर्धा नदीपासून शत्रू मार्गें लागला असता व चकमकी झडत असतां ७०-८० मैलांचा प्रवास करून तुंगमद्रेपर्यंत पोहोचण्यास तीन दिवस लागल्याचें दिसतें. यावेळीं मन्हाटमंडळीचीं वाहनें थकलीं होती व त्यांना आडरस्त्यानें मार्ग आक्रमिणें आवश्यक होतें हीहि गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. बहुधा राजारामाला पन्हाड्याहून येथपर्यंत येण्यास तीन आठवडे लागले असावेत. बहुतेक सर्व प्रवास शत्रूच्या मुलुखातून करावयाचा होता. त्यामुळें हा प्रवास शक्य तितका शीघ्रगतीनें केला असल्यास नवल नाहीं.

सर्ग पांचवा

पांचवा सर्ग

पांचव्या सर्गात तुंगभद्रेवर आल्यानंतरची हकीकत दिली आहे. ती अशी:— आपले सर्व लोक शत्रूने घेरले गेले आहेत असे जाणून व रूपसिंह तेथून हालण्यासहि तय्यार नाही हें पाहून राजाराम बहिरजीला म्हणाला की आपले सर्व मडळ म्लेंच्छांनी वेढले आहे बाहेर पडण्याला मार्ग नाही. तरी आपण यांतून निघून जाऊं या. तेव्हां सर्व बाजूला सबल असे शत्रूचे मुख्य लोक उभे असतां व त्यचप्रमाणें मार्गात संकटांचीं जाळीं पसरविलीं असतांहि तो शस्त्रधारी साहसी राजारामाला खांद्यावर घेऊन नृपतीस समयोचित अशा सर्व उपकरणांसह शत्रूमधून निघून गेला. कोणताहि अडथळा झाला नाही. राजा जात असतां राजाचे सर्व अनुचर चिंता व भय यांनी व्याकूळ झाले व राजाचें कल्याण असो असे म्हणाले. नंतर त्या भिन्न जातीय लोकांतील कांहीनी कापडींचा म्हणजे यात्रेकरूंचा, कांहीनी भिकाऱ्यांचा, कांहीनी बैराग्यांचा, कांहीनी व्यापाऱ्यांचा वेष घेतला. कांहीं तसेच तेथें गुप्तपणें राहिले. राजाराम बहिरजीसह तुंगभद्रा नदी ओलांडून पार गेला. नदीतीरावर भोजन झालें. नंतर मित्र नोकरचाकर स्नेही-संबंधीं यांचेकडून केली जाणारी सर्व सेवा एकट्या बहिरजीनेच केली. अशारीतीने त्या दोघांनीं मार्ग आक्रमिला. राजा आपली सीमा ओलांडून बहिरजीसह कासीमखानाच्या असंख्य सेनेत जाऊन रहात असे. परंतु बाजारच्या रस्त्यानें जात असतां, सैनिकांत मिसळला असतां, राजमार्गात संचार करित असतां, धनिक लोकाबरोबर संभाषण करित असतां, घोडे किंवा रत्नें विकत घेत असतांनाहि कासिमखानाच्या गुप्तपणें फिरणाऱ्या हेरांनी राजाला व बहिरजीला ओळखलें नाही. याप्रमाणें राजा अंबूर नावाच्या शहरांतील एका देवालयाला येऊन राहिला. तेथून बहिरजीला बाजी काकडे याकडे पाठविलें. बहिरजीनें कांकड्यास सर्व वृत्तांत समजाविला. बाजी काकडे आपल्या लोकांसह राजारामास येऊन भेटला. नजरनजराणे दिले.

राजाराम-चरित्र

नानाप्रकारची वाघें वाजविली. तोफांचे आवाज काढले. बराच महोत्सव झाला याप्रमाणें भोसलेवशाचा तिलक राजाराम महावळी दिल्लीशानें पर्वतासारखी विघ्नें उत्पन्न केलीं असताहि सर्व श्लेच्छांना श्रीविष्णूच्या तेजानें मोहित करून त्याचा पराभव करण्यासाठी कर्नाटकात विजयी होऊन राहिला.

प्रो. सरकार यांनी मासिर-इ-अलमगिरीवरून हसन अलीखान जोराचें कुच करून येऊन राजारामाच्या मडळाला त्यांचे म्हणण्याप्रमाणे तुगभद्रेच्या कांठी सुभानगड व हिरा या गावांजवळ गांठलें असं म्हटलें आहे. "The Marathas who had taken refuge in an island were attacked at night, surrounded and over powered, after a bloody fight. Many were put to the sword, and a hundred of their chiefs—including Hindu Rao, Ankoji (Vyankoj) a son of Shivaji I, Baharji and Mania Ghorpare—were made prisoners. But Raja Ram contrived to escape with his bare life while the others were carrying on the fight" यानंतर बेदनूरच्या राणीनें राजारामाला आश्रय दिल्यावरून तिला शासन करण्यासाठी सैन्य रवाना झालें. तेव्हां तिनें राजारामास पळवून खडणी देऊन प्रकरण मिटविलें याप्रमाणें मजकूर प्रो. सरकारनें नमूद केला आहे या मजकुराशी कवीनें दिलेला मजकूर बराच जुळता आहे. मासिर-इ-अलमगिरीत अंकोजी झटलें आहे त्याऐवजी केशव कवीनें म्हटल्याप्रमाणें रूपोजी किंवा रूपसिंह पाहिजे हा शिवाजीचा मुलगा आहे हा मासिरीच्या लेखकाचा भ्रम आहे हिंदुराव व बहरजी आणि मनिया घोरपडे अशा आणखी तीन निरनिराळ्या व्यक्ति मासिरीत दिल्या आहेत बहिरजीलाच हिंदुराव असा किताब होता. तेव्हा हिंदुराव निराळी व्यक्ति धरली तर नंतरचा बहरजी हा नीळकंठ मोरेश्वराचा बहिरोजा असावा. मनिया घोरपडे मालोजीस उद्देशून म्हटलें असले पाहिजे. सारांश, कैद झालेल्या लोकांची जी यादी मासिरीत दिली

सर्ग पांचवा

आहे त्यांत कांहीं गैरसमजानें मजकूर दिला गेला असावा असें दिसतें. बहिरजी घोरपडे राजारामाला खांधावर मारून सर्वास नकळत निघून गेला असें केशव पंडित लिहितो. इतरत्रहि बहिरजीनेंच राजारामाला जिजीस नलें असा उल्लेख आला आहे. परंतु हा उल्लेख करतांना परस्परविरोधी ह्मणजे याचवेळीं बहिरजीस कैद केलें गेलें व तो विजापुरांत कांही दिवस कैदेत राहून नंतर तेथून तो पळून गेला असाहि उल्लेख आला आहे. सारांश, कालदृष्टीनें अशक्य कोटींत जाणारा हा मजकूर इतिहासांत केवळ निरनिराळ्या प्रसंगांच्या कालाव्दलच्या निश्चिन माहितीच्या अभावीं शिरला आहे इतकेंच यांतून तात्पर्य निघनें. परंतु केशव कवीनें केलेला खुलासा इतका स्पष्ट आहे कीं, त्यायोगें कालदृष्ट्या अक्षम्य व परस्परविरोधी अशी ही माहिती आपणांस इतिहासातून दूर करणें सोपें झालें आहे. सारांश, तुंगभद्रेवर लढाई झाली. सर्व वेढले गेले. पळून जाण्यासहि फारसा मार्ग राहिला नाहीं. तेव्हां कांहींनीं बेषांतरे केलीं. कांहीं तसेच दडून राहिले. कांही पकडले गेले. बहिरजी घोरपड्यानें राजारामास खांधावर मारून पळविलें व नंतर एकट्याच बहिरजी व राजाराम यांनीं अंबूरपर्यंतचा मार्ग आक्रमिला असें करितांना ते कासिमखानाच्या मुलखांतून व सैन्यांतूनहि गेले. त्यानीं बेदनुरांत गुप्तपणें कांहीं दिवस काढले असावेत. अश्व रत्नें खरेदी करणें वगैरे जो मजकूर दिला आहे तो या बेदनूर प्रांतांतलच असावा. मात्र केशव कवीनें जें कासिमखानाच्या गुप्त हेरांनाहि त्यांचा सुगावा लागला नाहीं असें म्हटलें आहे तें त्याचें म्हणणें केवळ कासिमखानाच्या लोकानी त्यांना पकडलें नाहीं एवढ्यावरून रचलेलें अनुमान असावें. बेदनुराहून अंबूर येथें गेल्यानंतर राजाराम मराठ्यांच्या कर्नाटकात शिरला. तेथील अधिकाारी बाजी काकडे यास बहिरजीनें बहुधा वेळूरास गांठून सर्व वृत्तांत कळविला व त्याची व राजारामाची गांठ धालून दिली. अंबूर हें मजबूत ठिकाण आहे. येथें बाजी काकडे यांनीं राजाराम महाराजांचें स्वागत केलें.

यापूर्वीच कर्नाटकाचे मुख्य सुभेदार हरजी राजे महाडिक मृत्यु पावले होते. त्यामुळे बाजी काकड्याला साहाजिकच पुढाकार देणे जरूर होते. त्यानेहि पुढाकार घेऊन महोत्साह करून लोकांची जमवाजमव केली व पुढील कार्यभाग आटोपला. मात्र केशवाने अंबूरपर्यंतचीच सविस्तर हकीकत दिली आहे. येथे पांचव्या सर्गाची व काव्याची समाप्ती झाली.

जेथे शकावलीप्रमाणे राजाराम ता. २८ आक्टोबर १६८९ला वेळूरास गेला असे म्हटले आहे. यावरून तो अंबूरला निदान दोन तीन दिवस तरी पूर्वी गेला असावा असे अनुमान काढण्यास हरकत दिसत नाही. येथून तो पुढे जिंजीस गेला व तेथे त्याला राजेरजवाडे येऊन मिळाले वगैरे उल्लेख दुसऱ्या सर्गाच्या प्रारंभी आलेच आहेत.

उपसंहार

बरील सर्व हकीकतीवरून दुसऱ्या सर्गातील हकीकत सोडली तर केशव कवीनी जी जी माहिती दिली आहे ती फक्त राजारामाचे निकट सानिध्यांत काय काय घडले किंवा राजारामाने व्यक्तिशः काय केले किंवा राजारामाच्या खास हालचाली कोणत्या व कशा झाल्या इतकेंच दर्शविणारी आहे. असे करण्याचा कवीचा उद्देश कोणता असावा हे निश्चित सांगता येणार नाही. केशव कवि रूपसिंहाच्या चक्रमकीचे वर्णन देतो. परंतु त्याने काहीस कैंद केले व नंतर त्यांना अमानुष छळले, किंवा प्रल्हादपत राजारामाला भेटले वगैरेसारखे महत्त्वाच्या प्रसंगांचे उल्लेख जाणूनबुजून गाळले असतील असे संभवत नाही. केशवाला कोणीतरी राजारामाच्याच पातीच्या ज्या हालचाली सांगितल्या किंवा कदाचित् तो या पातीबरोबर असल्यास त्याला जितक्या समजल्या तितक्याच त्यांनी नमूद केल्या असाव्यात. इतर मंडळी केशवाला माहिती सांगण्यापूर्वीच केशवाने ग्रथसमाप्ती केली असावी किंवा ती राजारामाजवळ येऊन पोहोचण्यास बराच अवधि लागला असावा व त्यामुळे त्यांची हकीकत त्याला वेळीच समजू शकली नाही. तुगभद्रेवरून बरीच मंडळी रामेश्वराकडे

उपसंहार

बळली. कारण त्यांनी मराठ्यांच्या कर्नाटकाकडे मोर्चा लावला असता तर त्यांचा शत्रूने संशय घेतला जाऊन ती पकडली गेली असती. उलट त्यांनी आडमार्गाने जाण्याचे ठरविल्यामुळे राजारामाचे अनुयायी राजारामास एखाद महिना उशिराने मिळाले असल्यास नवल नाही. सारांश, या चरित्राने राजारामाच्या एका महत्वाच्या हालचालीचा इतिहास आपणांस प्राप्त झाला आहे. तोहि महाराष्ट्र मंडळाच्या इतिहासाच्या दृष्टीने भागशःच लाभला आहे. परंतु जे केशव कवीच्या उपकाराने पदरांत पडत आहे ते इतके महत्वाचे व नवे आहे की, आपणास तत्कालीन प्रचलित इतिहास व लोकसमजुती बऱ्याचशा सुधारता येऊन योग्य व खऱ्या वस्तुस्थितीचा बोध करून घेतां येतो. सारांश, या केशव कवीच्या ग्रंथाने राजाराम महाराजांच्या इतिहासांत फारच मोठी व महत्वाची भर घातली आहे.

शेवटीं तंजावरच्या ग्रंथालयाचे चिटणीस श्रीयुत सांबमूर्तीराव यांनी मला याकामी मूळ काव्याची नकल देण्यांत व ती पुन्हां माझ्या समजुतीप्रमाणे फेरतपासून देण्यांत जी मदत केली त्याबद्दल त्यांचे, व माझे मित्र श्री. गिरीधर भिवाजी नरे यांनी मला हा ग्रंथ व मराठी अर्थ लावण्यांत जे बहुमोल साहाय्य केले त्याबद्दल त्यांचे आभार मानून मी हें समालोचन पुरें करितों.

६७८, बुधवार पेठ,
पुणे शहर, १७ जून १९३१. }

वा. सी. बेंद्रे.

[— वरील निबंध ता. १७ जून १९३१ रोजी सकाळी भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या एकविसाव्या वाढदिवसानिमित्त भरलेल्या सभेत वाचला.]

राजारामचरित्राचा लेखक व सभाजी महाराजांस रामायण सागणारा केशव पुरोहित एरुच असावा असा समालोचनांत मी आधाराशिवाय तर्क केला होता [पृ ३-४]. आतां थोडोशी पुढें मजल मारण्याचा सुयोग आल्यानें सभाजीचा केशवपंडित धर्मशास्त्रप्रणेता व लेखक असल्याचें सिद्ध करतां आलें व बरील तर्क खरा असल्याबद्दल हा चरित्रग्रंथ वाचकांच्या हाती देण्यापूर्वी सांगता आलें हा एक योगायोगच होय.

शामजी नायक पुढे (सभाजीचा कर्नाटकातील एक प्रख्यात सुभेदार) याच्या खास सग्रहातील इ. न १६८२-८३त लिहिलेला “दंडनीति” नांवाचा ग्रंथ समालोचन व चरित्र छापून झाल्यानंतर आज माझे हाती आला. त्याचें शेवटी “श्रीमन्महाराजाधिराजक्षत्रियकुशवतससिहासनाधीश्वरश्रीशंभुराज-छत्रपतिविरचिते ग्रंथे बुधभूषणे श्रीमत्पुरोहितदामोदरभट्टात्मजकेशवपंडितविरचित-धर्मकरूपलतातर्गतनीतिमजर्या दंडनीतिप्रकरणम्” असा उल्लेख आहे. त्यावरून सभाजीचा केशव पुरोहित लेखक व कवि होता हें स्पष्ट होत आहे. शिवाय या ‘दंडनीती’चा कर्ता व ‘राजारामचरिता’चा कर्ता रामभक्त असल्याचंही दोन्हीहि ग्रंथाच्या प्रशस्तीवरून सिद्ध होत आहे. याखेरीज दोन्हीहि ग्रंथांत ‘तनुते’ हाच शब्दप्रयोग ‘रचण’ या अर्थी केशव असून भाषासरणी सारखीच आहे. तेव्हां एकाच प्रदेशात, एकाच कालान, कवि, लेखक, धर्मशास्त्रज्ञ, राजमान्य, अशा ब्राह्मण जातीच्या आणि एकाच नांवाच्या व गुणधर्माच्या दोन व्यक्ति संभवणें कवित कदाचित अशक्य म्हटलें तरी चालेल. सारांश, सभाजीला रामायण सांगणारा केशवपंडित व राजारामाचा चरित्रलेखक केशवपंडित हे एरुच असे निश्चिन होत आहे.

नवीन धागा हाती आल्यानें केशवपंडिताचा वृत्तांत असा सांगता येतो की, “केशवभट्ट पंडित हा दामोदरभट्टाचा मुलगा. याचें उपनांव पुरोहित, गोत्र कौशिक, ऋग्वेदी, वेदाध्यायी, सूत्र आश्वलायन, परशुराम क्षेत्रात सगमेश्वरचा राहणारा. हा शिवाजीमहाराजांसनिध होता. महाराज त्याचे

समालोचन-पुरवणी

हातून दानाध्यक्षपणाचें प्रयोजन घेत होते. शिवाजीमहाराजानंतर तो सभाजीजवळ होता. सभाजीहि त्याचे हातून दानाध्यक्षपणाचें प्रयोजन घेऊन चालवीत होते.” [ले. ४४ पृ. १५७ सनदापत्रातील माहिती.] त्यानें ‘धर्मरूपलता’ हा ग्रंथ लिहिला. त्यांतील ‘दंडनीतिप्रकरण’ संभाजीमहाराजांच्या ‘बुधभूषणात’ इ. स. १६८२-३त सामिल केलें. [दंडनीतिप्रकरण]. सभाजीनें त्याचे मुखें रामायण श्रवण केलें. त्यावरून सतुष्ट होऊन पुराणश्रवणाची सागता व्हावी म्हणून त्याला राजापूर प्रांतातील संगमेश्वर तालुक्यांत कोंड पांच व शेतें ठिकाणे तीन एकूण भूमि महसूल दाभोळी लारी सोळाशेंचें भूमिदान धारादत्त देऊन ता. २९ दिसेंबर १६८४रोजी दानपत्र करून दिलें. संभाजीनंतर तो राजारामाबरोबर होता. (ले. ४४ पृ. १५७-८ स. मा.). त्यानें इ. स. १६८९च्या सप्तवरांत पन्हाळगडावरील नवरात्र महोत्सवांत बराच पुढाकार घेतला होता व त्यानें ता. ४ जानेवारी १६९०त राजारामचरित्राचा प्रस्तुतचा ग्रंथ लिहून पुरा केला.” (पृ. ३० व ३९).

“राजारामानें मौजे फुलचरी तर्फे फुणगांव [परचुरी तर्फे फुणगुस] व मौजे पुरीये [पुरीये] तर्फे देवळें असे दोन गाव ता. ८ मे १६९४ रोजी दिल्याचें, व तारावाईनें पन्हाळा प्रांतांतील वाडी मोताई मौजे भोगांव तर्फे बोरगांव ता. २१ सप्टेंबर १७२० रोजी ‘गृहिणीदान’ दिल्याचा उल्लेख केशवभटाच्या रामचंद्र नावाच्या मुलांनें

१ इसवी सन १६८६च्या मार्च १६चे मोरेस्वर पंडितरायाच अधिकारी पुरुषाच्या सद्दीने आखिल ब्रह्मवंदास वगैरे काढलेले एक पत्र राजवाड खड ८ ल २० पृ. ३६-८ वर छापले आहे त्यात गंगाधर रगनाथ नांवाच्या ब्राह्मणास पंक्ति पावन केल्याचें जाहीर केलें आहे. या पत्रावर महेशदासाखाली केशव पंडिताने आपलें “संमन” घातलें आहे यावरून केशवपंडित यावेळीहि दानाध्यक्ष असावा हें सिद्ध होत आहे.

राजाराम-चरित्र

केला आहे तारावाईनंतर शाहूनेहि त्याचें पुढें चालविलें आहे. (पृ. १५७-८ स. मा.) तारावाईनें रामचंद्राला दान दिलें हे अगदी स्पष्ट आहे. परंतु राजारामाने दान दिलें तें केशवाला की रामचंद्राला हें नक्की होत नाही. राजारामाची सनद केशवभटाच्या नांवाची असेल तर केशवभट इ. स. १६९४ पर्यंत हयात होता असें ठरेल. परंतु राजाराम चरित्रात दिलेल्या माहितीवरून केशव इ. स. १६९०त वारला असावा असें वाटते तसें नसतें तर त्यानें इ. स. १६८९च्या नोव्हेंबरानंतरची काहीतरी हकीकत सांगितली असती. यावरून इ. स. १६९४तील पत्र केशवाच्या 'मुलाचे चालवणे योग्य' झणून रामचंद्रालाच करून दिलें असावे. मौजे पुर्ये येथे हें कऱ्हाडे घराणे अद्याप नादत असल्याचें माझे मेवऱ्णे श्री. शिवराम गणेश गुप्ते यांनी मुद्दाम तपास करून देवखूनून कळविलें आहे.

केशवकवि जर शिवाजी सभाजी व राजाराम या तिघांच्याहि सानिध्यात दानाध्यक्षपणाचें काम पहात होता तर त्यानें प्रस्तुत चरित्रातील त्याचेवद्दल किंवा राजघराण्यातील माणसावद्दल काहीच उल्लेख का केला नाही हा प्रश्न उद्भवतो. तसा उल्लेख केला नाही हें स्पष्टच आहे. आणि तर्क करू म्हटलेंच तर एकच गोष्ट शक्य दिसते की, बहुधा केशवानें शिवाजी सभाजी व राजाराम यांच्या कारकीर्दीतील निरनिराळ्या प्रसंगांचे निरनिराळे ग्रंथ रचले असावेत व त्या त्या प्रसंगानुसार विस्तार आल्यानंतर प्रस्तुत चरित्रात प्रसंग-विशेषाखेरीज अन्य गोष्टी लिहिण्याची जरूर भासली नसावी. हा तर्क स्वीकारला तर केशवपंडिताचे आणखीहि ग्रंथ सापडले पाहिजेत आणि ते सापडतील अशी आशाहि वरण्यास एवढकळ जागा आहे.

विजयादर्शा
२१ आक्टोबर १९३१
६७८ बुधवार, पुणे

वा सी. वैद्रे

॥ श्री ॥

केशवकविकृतं

राजारामचरितम्

प्रथमः सर्गः

श्रीगणेशायनमः ।

(आर्या)

जयति रघुवंशतिलकः कौसल्यानंदवर्धनो रामः ।
दशवदननिधनकारी दाशरथिः पुंडरीकाक्षः ॥ १ ॥

(अनुष्टुप)

नमस्तस्मै मुनीशाय श्रीयुताय तपस्विने ।
सर्वज्ञानाधिवासाय तस्मै वाल्मीकये नमः ॥ २ ॥

(शार्दूलविक्रीडित)

त्रैलोक्याधिपतिः श्रिय पतिरसौ रामावतारत्रयं ।
कृत्वा संविदधे जगत्त्रयमिदं निःकोणपं सर्वतः ॥
भूयोयं जगतां शिवाय सद्यो मानुष्यदेहं दधत् ।
राजाराममहीपतिर्विजयते दिल्लीशदर्पापहः ॥ ३ ॥

(अनुष्टुप)

प्रणम्य जानकीनाथं राजाराममहीपतेः ।
यशःप्रबंधं तनुते पंडितः केशवाभिधः ॥ ४ ॥
श्रीमान्परशुरामोसौ यास्मिन् क्षेत्रे प्रपूज्यते ।
तत्क्षेत्रवासी विप्रस्तु विधिज्ञः सत्यवाक् शुचिः ॥ ५ ॥

१ अत्र मूले 'ल'स्थाने 'ळ' इति लिखित । २ मूल०-जगत्रयमिदं ।

वेदवेदांगनिपुणः षट्कर्मनिरतः सुधीः ।
 भगवद्भक्तिनिष्णातः सर्वप्राणिहिते रतः ॥ ६ ॥
 न्यायार्जितधनेनैव कुटुंबपरिपोषकः ।
 शंभुवर्मणि भूपाले दिष्टधर्ममुपेयुषि ॥ ७ ॥^३
 चिंतयामास मनसि कथं क्षेमं भवेन्नृणां ।
 अस्मिन् कालियुगे घोरे महाभ्लेच्छजयावहे ॥ ८ ॥
 म्लेच्छराजेन सर्वत्र वर्णधर्मविघातिना ।
 धर्मक्षेत्रेषु सर्वेषु नाशितेषु दुरात्मनः ॥ ९ ॥
 एवं चिंतयमानं त स्वसमाधिमुपागतं ।
 शुक्लवर्षे माघमासे शुक्लपक्षे शनेर्दिने ॥ १० ॥
 चतुर्थ्या भाविष्यत्तान्तं राजारामजयावहं ।
 शिवनारदसंवाद्दरूपेणैव सविस्तरं ॥ ११ ॥
 द्विजस्वप्ने समवदद्भवानीपतिसन्निभः ।
 हिताय सर्वलोकानां भक्तानुग्रहणाय च ॥ १२ ॥
 कदाचिन्नारदो योगी त्रिदिवं गिरिशालयात् ।
 जगाम सत्कृतस्तत्र देवेंद्रप्रमुखैः सुरैः ॥ १३ ॥
 विज्ञापितः प्रश्रयेण भगवान्भुवनत्रये ।
 आश्चर्यं किं त्वया दृष्टं हर्षवानिव लक्ष्यसे ॥ १४ ॥
 नारदस्तां तदा प्राह देवेंद्रममितद्युतिः ।
 गौरीपतिं नमस्कर्तुं गतोऽहं रजताचलं ॥ १५ ॥
 तत्रोमासहितं रुद्रं प्रणम्य पुरतः स्थितः ।
 एतस्मिन्नंतरे शिष्यो भार्गवस्य महात्मनः ॥ १६ ॥^४
 महेद्राचलैलंस्यस्य समायाद्गिरिशांतिकं ।
 प्रणम्य दंडवत् भूमौ बद्धांजलिरभाषत ॥ १७ ॥
 अंतेवासी भार्गवस्ते यद्विज्ञापयति प्रभो ।
 श्रूयतां करुणासिन्धो भक्तानां भयभंजन ॥ १८ ॥
 स्वामिन् सहाचले पूर्वं दत्त्वा स्वं परशुं शुभं ।
 स्थापितो दुष्टशिक्षायै भक्तसंरक्षणाय च ॥ १९ ॥

३ मूलप्रथमपृष्ठं १ समाप्त ।

६ अत्र मूले अवग्रहलोपोऽस्ति ।

४ मूल० दुगात्मना ।

७ मूलप्रथमपृष्ठं २ समाप्त ।

५ मूल०- आश्चर्यं ।

प्रथमः सर्गः

एतावत्कालपर्यंतं तवाज्ञाविहितः प्रभो ।
साप्रतं कलिकंदेन सार्वभौमामिमानिना ॥ २० ॥
उत्सादितो धर्मसेतुर्हेतुः पुण्यस्य कर्मणः ।
भूमिः पापभराक्रांता कर्तव्यं क्रिमतः परं ॥ २१ ॥
नास्ति तन्निग्रहे शक्तिर्महेद्रादि सुरेष्वपि ।
भूमिपालेषु मुनिषु ब्राह्मणेषु महत्स्वपि ॥ २२ ॥
वैष्णवं दाशगथिना धनुर्नीतं पुरा मम ।
परशुः खंडितः पूर्वं क्रौञ्चाच्चलविभेदने ॥ २३ ॥
इदानीमस्य दमन त्वमुपायं कुरु प्रभो ।
इति विज्ञाप्य शिष्यस्तु तूष्णीमास शिवाग्रतः ॥ २४ ॥
ततः स भगवानाह मेघर्गभीर्या गिरा ।
न भयं कलिकंदाद्रः संभविष्यति भार्गव ॥ २५ ॥
कुभांडो नाम दैत्येद्रस्तपसा तोषयद्धि मां ।
तस्मै दत्तं प्रसन्नेन सार्वभौमपदं मया ॥ २६ ॥
अवधिश्च कृतस्तस्य यदा त्वं भार्गवाश्रमं ।
विलुंठयसि दर्पेण रामराज्यं जिवृक्षसि ॥ २७ ॥
तद्राज्यं ब्रह्मभूयिष्ठं तदाप्स्यसि पराभवं ।
भवशालाख्यवंशे हि राजारामो महीपतिः ॥ २८ ॥
ब्राह्मण्यश्च वदान्यश्च हरेरंशं प्रतापवान् ।
सुरांशभूतैः सचिवैर्ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्जुतः ॥ २९ ॥
मम भक्तवरः श्रीमानवतीर्णो धरातले ।
कलिकल्मषनाशाय धर्मसंरक्षणाय च ॥ ३० ॥
कुलाडस्याभिमानं तु सोपनेष्यति सांप्रतं ।
इति श्रुत्वा शिवोद्रीतं शिष्यः प्रायात्कृतानतिः ॥ ३१ ॥
नारदस्तु ततः स्तुत्वा भगवंतं सनातनं ।
प्रश्रयेण वदद्बुद्धं यथादृष्टं महीतले ॥ ३२ ॥
भगवन् भवतो भक्तो रामवर्मा महीपतिः ।
हृत्प्रीः कलिकंदेन सार्वभौमामिमानिना ॥ ३३ ॥
अधुना स कैथं स्वीयं राज्यं प्राप्स्यति भूपतिः ।^{११}

८ मूल०-तवाज्ञाविहिता ।

१० मूल० कृप ।

९ मूलग्रन्थपृष्ठ ३ समाप्त ।

११ मूलग्रन्थपृष्ठ ४ समाप्त ।

वृष ग तद्वद स्वामिन् दीनबंधो दयानिधे ॥ ३४ ॥
 भवांस्तु ततः प्राह नारदं दिव्यदर्शनं ।
 स राजा मम सङ्गतः सर्वधर्माभिरक्षकः ॥ ३५ ॥
 म्लेच्छाक्रांतं निजं राष्ट्रं दृष्ट्वा स्वायं बलं तथा ।
 नयप्रचारचतुरैरमंत्रयत मंत्रिभिः ॥ ३६ ॥
 युद्धं तत्राभिमन्यन्त केचिच्छूरा जयैषिणः ।
 केचिद्दानं साम केचित् भेदं केचित्त्थाश्रयं ॥ ३७ ॥
 इति नानाविधधियो यथाप्रह्नं समूचिरे ।
 मंत्रिभिर्मंत्रितं तत्तु नास्पृशन्नुपमानसं ॥ ३८ ॥
 ततो मङ्गलमुख्येन वृद्धसम्मतबुद्धिना ।
 समेन वाचस्पतिना सर्वलोकहितैषिणा ॥ ३९ ॥
 सर्वश्रीकरणेनाद्यु श्रीमत्प्रह्लादशर्मणा ।
 महत्स मतिसामर्थ्यशालिना बोधितो नृपः ॥ ४० ॥
 राजेंद्र समयोस्माकं विपरीतः परस्य तु ।^{१३}
 अनुकूल इवामाति तस्माद्युद्धं न रोचये ॥ ४१ ॥
 सामाद्युपायाः सर्वेऽपि निग्रहार्थं खलस्य हि ।
 न प्रीतिं जनयिष्यन्ति पूर्ववैरानुबन्धिनः ॥ ४२ ॥
 तस्मात्स्वीयां राज्यधुरं रामचन्द्रे धुरंधरे ।
 अनाहार्ये रामभक्ते विश्वास्ये वीरसंमिते ॥ ४३ ॥
 शौर्योदार्यगुणापेते यशस्विनि महामतौ ।
 अमात्यनीलकण्ठस्य सुते संस्थापय प्रभो ॥ ४४ ॥
 त्वं तु कैश्चिन्नरैर्युक्तः कर्नाटं गच्छ सत्वरं ।
 स्वराज्यरक्षणे यत्नं कुरु राजघ्नताद्रितः ॥ ४५ ॥
 इति प्रह्लादवचनं सुराचार्यनयानुगं ।
 संमतं मंत्रिमुख्यस्य नीलकण्ठस्य धीमतः ॥ ४६ ॥
 श्रीमोरेश्वरपुत्रस्य शुभवैभवशालिनः ।
 श्रुत्वा विभाव्य मनसि हर्षं प्राप्यातुलं नृपः ॥ ४७ ॥^{१६}
 रामचन्द्राख्य सचिवे मौले राज्यधुरंधरे ।
 राज्यं विन्यस्य सकलं राज्यांगविकलं प्रभुः ॥ ४८ ॥

१२ मू०-सर्वे श्रीकर० ।

१५ मू०-शौर्योदार्यगुणोपेतं ।

१३ मूलप्र०पृष्ठं ५ समाप्तं ।

१६ मू०प्र०पृष्ठं ६ समाप्तं ।

१४ मूल० निग्रहान्ये ।

प्रथमः सर्गः

सार्धं प्रधानपुरुषैः प्रह्लादप्रमुखैर्द्विजैः ।
मागं बहुविधान्विघ्नान् विनिवार्य महामतिः ॥ ४९ ॥
भैरजीकं घोरफडं सुग्रीवसमाधिक्रमम् ।
मित्रं लब्ध्वा महाबाहुर्महासाहसिकं बली ॥ ५० ॥
मदेकभक्तियोगेन कर्नाटं प्राप्स्यसि ध्रुवं ।
तत्र गत्वा राजगडोपत्यकाचंदिपत्तने ॥ ५१ ॥
महेन्द्रनगरीरम्ये साम्राज्यं स विधास्यति ।
इति श्रुत्वा नारदस्तु शंकरं प्राह विस्मितः ॥ ५२ ॥
ब्राह्मणः साधनैर्हीनः कंटकैः परिवेष्टितं ।
रामचंद्रः कथं राज्यमनंगं पालयिष्यति ॥ ५३ ॥
ततो ब्रवीद्भवानीशो नारदं परमादरात् ।
राजारामस्य सद्भक्तैर्मया साम्राज्यमर्पितम् ॥ ५४ ॥^{१७}
हरेश्चतुर्थोवर्तारो रामवर्मा ह्यसंशयं ।
तत्सेवानिरतस्यास्य द्विजस्यावोहि वैभवम् ॥ ५५ ॥
राजारामनृपे स्वीयैर्गते कर्नाटकं तदा ।
इति श्रीरामसचिवः परां चिंतामवाप्स्यति ॥ ५६ ॥
पालितं वीरमुख्यैर्यच्छ्रीशिवप्रमुखैर्नृपैः ।
मोरेश्वरप्रभृतिभिः प्रधानपुरुषैरिदम् ॥ ५७ ॥
सप्तान्गसहितं राज्यं पराभेद्यं समृद्धिमत् ।
इदानीमंगविक्रलं पालयामि कथं त्विदम् ॥ ५८ ॥
इति चिंतयंतस्तस्य स्वप्ने श्रीजानकीपतिः ।
द्विजवर्यस्वरूपेण श्रीफलं संप्रदास्यति ॥ ५९ ॥
तदा हि शार्धधैर्यादि गुणास्तास्मिन्महामतौ ।
प्रादुर्भूता भविष्यन्ति शूराणां सौख्यवर्धनाः ॥ ६० ॥
ततः प्रभृति भूपस्य सम्मतः सचिवोत्तमः ।
राजारामस्य तद्राज्यं गिरिदुर्गाणि भूरिशः ॥ ६१ ॥
म्लेंच्छराजगृहीतानि गिरिदुर्गाणि भूरिशः ॥^{१८}
म्लेंच्छराजगृहीतानि विद्रुतानि बलीनि च ॥ ६२ ॥
सत्यवाक्यामृतेनैव संगृहीष्यति सत्वरम् ।

१७ मूलप्रथमपृष्ठ ७ समाप्तं ।

१८ मूल०-हेऽश्वतुर्थोवतारो ।

१९ मूल०-राजारामन्यपे ।

२० मूल० चितयस्तस्य ।

२१ मूल० तदादि ।

२२ मूलप्रथमपृष्ठ ८ समाप्तं ।

म्लेच्छनाथवदूनाथान् जेष्यति स्वबलैस्तथा ॥ ६३ ॥
 सर्वेषु दुर्गदेशेषु राजाराममहीपतेः ।
 म्लेच्छराजगृहीतेषु शासनं वितनिष्यति ॥ ६४ ॥
 सचिवानुष्ठितं त्वेवं संश्रुत्य स महीपतिः ।
 संप्रहृष्टमना भूत्वा स्वदेशबलसंगुतः ॥ ६५ ॥
 कार्नाटबलसम्पन्नः सर्वैश्वर्ययुतः प्रभुः ।
 म्लेच्छराजं पराजित्य संमान्यै सचिवोत्तमम् ॥ ६६ ॥
 कलत्रपुत्रसंपन्नः प्रधानपुरुषैर्वृतः ।
 रायदुर्गे गिरिवरे स्थित्वा सिंहासनोत्तमे ॥ ६७ ॥
 श्रीसीतापतिवत्सर्वा पालयिष्यति मेदिनी ।
 इति शंभुमुखात् श्रुत्वा भाग्यवृत्तं महीपतेः ॥ ६८ ॥
 राजारामस्य मघवन् हर्षोस्माकं महानभूत् ॥ ६९ ॥
 स्वप्रभेवांविधं दृष्ट्वा प्रतिबुध्य द्विजोत्तमः ।^{२३}
 अतुलं हर्षमापेदे चिंताभयविवर्जितः ॥ ७० ॥

(शार्दूलविक्रीडित)

श्रुत्वा तत्स्वप्रवृत्तं द्विजवरगदितं लोकसंतोषबीजम् ।
 राजारामस्य नित्यं विजयविभवद्दं पांडेन केशवाख्यः ॥
 आनंदाद्यौ निमग्नः समरचयदमुं रामराजप्रभावम् ।
 स्वोद्यैः पद्यैरेकैरिह वदति पुरस्तरप्रधानप्रभावम् ॥ ७१ ॥

इति श्रीराजारामचरिते केशवपांडितकृतौ स्वप्रवृत्तं नाम प्रथमः
 सगः ॥

द्वितीयः सर्गः

(अनुष्टुप)

कर्नाटकगतं भूपं श्रुत्वा स यवनेश्वरः ।
 बलौनि प्राहिणोत्तत्र स्वयमन्वागमद्वली ॥ १ ॥
 रामचंद्रस्य विषये संस्थाप्य म्लेंच्छनायकान् ।
 वसतीर्विशतीर्गत्वा सुश्राव नृपविक्रमम् ॥ २ ॥
 कर्नाटविषयैर्भूपैरेकीभूय महीपते ।
 उपायनानि दत्तानि धनानि विविधानि च ॥ ३ ॥
 सेना बहुविधाः स्वीया दानमानप्रतोषिताः ।^{२५}
 प्रेषितास्तस्य सेवायै म्लेंच्छसंमर्दनक्षमाः ॥ ४ ॥
 स्वमित्रबलसंपन्नो राजारामः प्रतापवान् ।
 युद्धायागच्छतीत्येतत् श्रुत्वा दीनमनाभवत् ॥ ५ ॥
 तद्भयैनेव मार्गेऽसौ न्यवसत्पृतनावृतः ।
 तत्प्रयुक्तानि सैन्यानि कष्टेन पुरतोऽगमत् ॥ ६ ॥
 एतस्मिन्नंतरे म्लेंच्छ नायकैर्देशविप्लवः ।
 प्रारब्धो गिरिदुर्गाणि संगृहीतानि कानिचित् ॥ ७ ॥
 वेष्टितानि पराण्यासन् स्वीर्यापि परपक्षगाः ।
 जातास्तदा रामचंद्रश्चितयामास चेतसि ॥ ८ ॥
 राज्ञा मद्भस्तविन्यस्तं राज्यमेतज्जिघृक्षव ।
 परितो यवनाः प्राप्ताः सर्वांगविकलं त्विदम् ॥ ९ ॥
 राज्यं कथं मया रक्ष्यं सत्यसंधेन मानिना ।
 रिपुर्महाबलैः श्रीमान् निकटे वर्तते मम ॥ १० ॥
 दूरदेशस्थितः स्वामी महाराजोधुना मम ।
 इत्येवं चिंतितार्थस्य स्वप्ने सीतापतिः स्वयम् ॥ ११ ॥
 चिंतामणिस्वरूपेण श्रीफलं दत्तवोस्तदा ।^{२७}
 प्रातः स्वप्नं द्विजाग्न्यान् सः श्रावयित्वा द्विजाग्रणीः ॥ १२ ॥
 सर्वैतं भूसुराः प्रोचुर्विजयस्तव संप्रति ।
 भविष्यति न संदेहो रामांघ्रिन्यस्तचेतसः ॥ १३ ॥

इति द्विजवचं श्रुत्वा स प्रभुः प्रीतिमानभूत् ।
 स्वीयेषु दुर्गदुर्गेषु समाक्रांतेषु शत्रुभिः ॥ १४ ॥
 न चचालं निजस्थानात् संक्षुब्धोब्धिरिवापरः ।
 धीमत्परशुरामाख्यस्तदा क्षत्रियवृत्तिमान् ॥ १५ ॥
 रामचंद्रकरांभोजसंजातः प्रथितः क्षितौ ।
 तद्धितैषी तद्यशोर्यी तत्सेवानिरतः शुचिः ॥ १६ ॥
 एकांते सुखमासीनं तं विज्ञापयति स्म सः ।
 स्वामिन् राज्यमिदं राक्षा न्यस्तं त्वद्धस्तपंजरे ॥ १७ ॥
 लुठितं सकलैर्मलैर्ल्लैः स्वीयैरपि दुरात्मभिः ।
 दुर्गाणि संगृहीतानि स्वीयैरपि परैरपि ॥ १८ ॥
 विशालगिरिदुर्गं हि सांप्रतं विद्यते तव ।
 अत्रापि दुर्गसामग्री परिपूर्णैव भाति मे ॥ १९ ॥
 परितो यवनाक्रांतो देशः संप्रति वर्तते ।
 दूरदेशे स्थितः स्वामी कोशहो विपुलः प्रभो ॥ २० ॥^{२९}
 तदिदानीं विक्रमस्व परेषां विजयाय भोः
 इति तद्वचनं श्रुत्वा स्मितं कृत्वा महामतिः ॥ २१ ॥
 रामं परशु पूर्वं तं जिगीषुः प्रशशंसह ॥
 ततो निजामशिक्षायै संताजीकं महाबलम् ॥ २२ ॥
 उपनाम्ना घोरफडं धनाजी जाधवं तथा ।
 वीरमान्यं वीरतरं समादिश्य प्रहर्षितः ॥ २३ ॥
 प्रस्थानतूर्यनिनदं कारयामास तत्क्षणम् ।
 ततः श्री सचिवः सैन्यैः षड्विधैः परिवारितः ॥ २४ ॥
 सुमुहूर्ते शुभे लग्ने प्रस्थानमकरोत्प्रभुः ।
 महिमत्तगिरिं गत्वा संगमेशपुरं प्रति ॥ २५ ॥
 गत्वा ताम्रचमूनाथं प्रबलं युद्धदुर्मदम् ।
 पराजित्य तदश्वोस्तान्गृहीत्वा युद्धलालसः ॥ २६ ॥
 भारेरायमुखाश्चोरान्शृंगारपुरवासिनः
 बंदीकृत्य गमत्तूर्णं गुणवंतगडं प्रति ॥ २७ ॥
 तद्दुर्गमात्मसात्कृत्वा विद्राव्य गिरिवासिनः ।
 तत्र स्वीयान्प्रतिष्ठाप्य दुर्गं सुंदरनामकम् ॥ २८ ॥

द्वितीयः सर्गः

वशीचक्रे तथा दंतपाट्टणस्थं धरापतिं ।
वसंतदुर्गमगमत् पश्चातेबलसंवृतः ॥ २९ ॥
निजामधिजयार्थं यान् संततं घोरफडादिकान् ।^{३०}
प्रथमं प्राहिणोत्सैर्हि निजामः परिलुंठितः ॥ ३० ॥
गजाश्वादि धनं तस्य बह्वानीतं तदारणात् ।
भूधरोपत्यकायां तु जीवमात्रावशेषितः ॥ ३१ ॥
गतथीः शस्त्रभिन्नांगः करवीरं ययौ खलः ।
ततो घोरफडाद्यास्ते समीयुः सचिवांतिकम् ॥ ३२ ॥
ते तदा सत्कृतास्तेन म्लेच्छयुद्धे मनो दधुः ।
आगतं सचिवं श्रुत्वा शिवराजप्रवर्धिताः ॥ ३३ ॥
नायकाः पत्तिसंधानां समागच्छन् प्रहर्षिताः ।
गृहीतदुर्गाः केचिच्च केचित्तुर्गजिघृक्षवः ॥ ३४ ॥
केचियुयुत्सवो म्लेच्छैरश्वसेनायुताः परे ।
संमार्जितुं निजागांसि नृपसेवाविधित्सया ॥ ३५ ॥
पादयोः पतिता राजसचिवस्य महात्मनः ।
ततस्तानुक्तिसत्कारैः सत्कृत्याशु प्रहर्षयन् ॥ ३६ ॥
स प्रदीयाभयं तेषां तत्तत्कार्येष्वयोजयत् ॥ ३७ ॥

(पुष्पिताम्रा)

अथ नृपसचिवः प्रहर्षितः स्वं
बलमतुलं समनोत्सुकं विलोक्य ।
ब्रुवनजलैर्धिशोषकुंभयोनिः
मतिमद्घाद्विजयाय सिंहनाम्नः ॥ ३८ ॥
इति श्रीराजारामचरिते काव्ये द्वितीयः सर्गः ॥^{३१}

तृतीयः सर्गः

(अनुष्टुप)

अथ श्रीरामराजस्य भागिवृत्तं पुरंदरः ।
 श्रुत्वा प्रोवाच सदसि त्रिकालक्षं मुनीश्वरम् ॥ १ ॥
 महर्षे रामराजासौ वीरव्रतमशिक्षितः ।
 सुकुमारोऽनभिज्ञश्च क्लेशानां मार्गगाभिनाम् ॥ २ ॥
 आमनोर्नृपवंशस्य करीरः प्रियदर्शनः ।
 राजलक्षणसंपन्नः प्रियवक्ता प्रियंकरः ॥ ३ ॥
 जनानां प्राणरूपोऽसौ तेजस्वी भाविविक्रमः ।
 सीतया प्राणसमया पट्टराज्ञासमन्वितः ॥ ४ ॥
 महाराजेन पित्रास्य घातुकेन महीभृताम् ।
 श्रीशिवछत्रपतिना सिंहासननिषेदुषा ॥ ५ ॥
 संभाजीकेन च भ्रात्रा ज्वलज्ज्वलेनतेजसा ।
 विलुंठितेषु सर्वेषु पौरजानपदेषु च ॥ ६ ॥
 दस्युभिः कंटकाकारैः समाक्रांतासु वीथिषु ।
 मेघवर्षेण नितरामुत्तटासु सरित्सु च ॥ ७ ॥
 कथं कर्नाटकं प्रागात् कथ्यतां तन्महामुने ।
 देवर्षिः प्राह देवेंद्रं महेंद्रं श्रुणु भूपतेः ॥ ८ ॥
 राजारामस्य विजयगतिं कर्नाटकं प्रति ।
 प्रधानपुरुषैः सार्धं मंत्रयित्वा महीपतिः ॥ ९ ॥^{३४}
 पाराशरे दुर्गवरे दुर्गादेर्वी वरप्रदाम् ।
 प्रतिपाद्देनमारभ्य नवरात्रे विशेषतः ॥ १० ॥
 पूजयित्वान्वहं देवी तत्पदन्यस्तमानंसः ।
 त्रिकालेपूजनैर्धूपैर्दीपैर्नाराजनादिभिः ॥ ११ ॥
 नानोपहारैश्च तथा जपैर्ब्राह्मणभोजनैः ।
 नटनर्तकगीतैश्च बह्वीनां वारयोषिताम् ॥ १२ ॥
 सुंदरीणां प्रमत्तानां यौवनेन मदेन च ।
 नृत्तैर्बहुविधैश्चापि गीतैरपि दिवानिशम् ॥ १३ ॥

तृतीयः सर्गः

तथा डमरुहस्तानां चंडमुंडविधारिणाम् ।
तुलजाभक्तिसक्तानां तांडवैश्च विशेषतः ॥ १४ ॥
भेषछागसहस्राणां मंडलीपरि धावताम् ।
स्वरवच्छिन्नशिरसां सद्यः स्वर्गमुपेयुषाम् ॥ १५ ॥
बलिदानैरसंख्यातैः कुमारीपूजनैस्तथा ।
सुवासिनीनां साध्वीनां पूजनैर्भोजनैस्तथा ॥ १६ ॥
बंदिनां स्तुतिपाठैश्च नानादेशनिवासिनाम् ।
प्रेक्षणीयैर्बहुविधैर्भवानीं प्रीणयन्नुपः ॥ १७ ॥
अथ स्वप्ने भवानीं तं राजानं भक्तवत्सला ।
उवाच पुत्र मा मैषीर्बिल्वशाखाचर्चनं कुरु ॥ १८ ॥^{३७}
सर्वे विघ्ना विनश्यन्ति सफलैस्ते मनोरथः ।
भविष्यति न संदेहो रामः खलु भवान् हरिः ॥ १९ ॥
यथाहं दाशरथिना सुस्थितेन कुशासने ।
दशाननवधार्थाय प्रार्थिता वरदायिनी ॥ २० ॥
धरं दत्तवती तुभ्यं तत्प्रसादेन रावणः ।
त्वया हतो महाबाहो सपुत्रबलैवाहनः ॥ २१ ॥
तदिदानीं महाराजन् राजीवसमलोचन ।
मया सुगुप्तः सततं यत्रकुत्रापि गच्छ भो ॥ २२ ॥
दुर्बुद्धयो न शक्यन्ति द्रष्टुं त्वां किमुधार्षितुम् ।
एवं भवानीं तं भूपं सांत्वयित्वा महानिशि ॥ २३ ॥
पुरतस्तस्य नृपतेरंतर्धिमगमतद्भुतम् ।
ततः प्रभाते नृपतिर्द्विजाग्न्येभ्यः प्रशंस तत् ॥ २४ ॥
द्विजाभयमिति प्रोचुर्यथार्थं देवभाषितम् ।
ततो नृपः समादिश्य बिल्वशाखाविधौ द्विजान् ॥ २५ ॥
श्रीविद्वत्केशवमुखात् साचार्यान्सपुरोहितान् ।
कृतं तैर्विधिवत्तत्र बिल्वशाखाप्रबोधनम् ॥ २६ ॥
भगवत्याः सुराधीश तेनाजय्यो नृपोऽभवत् ।
ततो नवम्यां भूपालः सुस्नातः कृतमंगलः ॥ २७ ॥
जापकैर्ब्राह्मणैः सार्धं होमारंभमर्चाकरत् ।
पूजयित्वा गणपतिं कृत्वा पुण्याहवाचनम् ॥ २८ ॥^{३८}

३६ मूल०-स्वरवच्छिन्नशिरसां ।

३८ मूलग्रंथपृष्ठ १७ समाप्तं ।

३७ मूलग्रंथपृष्ठ १६ समाप्तं ।

होममारेभिरे बिभ्रतः कृतकौस्तुभकंकणाः ।
 होमावसाने नृपतिः ब्राह्मणैः सह मंत्रावित् ॥ २९ ॥
 जयप्रदानि नृपतेश्चिन्हाणि सङ्गुदैक्षत ।
 विभूर्भ्रौ विस्फुल्लिगश्च रथमेघसमस्वनः ॥ ३० ॥
 प्रदक्षिणाशिखोद्गीप्तः रवर्णवर्णः शुभाकृतिः ।
 प्रहृतेषु च हृदयेषु यदा त्वीदृच्छ्रुताशनः ॥ ३१ ॥
 मंडलाधिपते राजस्तदा विद्याभ्यह्राजयम् ।
 इति द्विजेभ्यः श्रुत्वासौ नृपः श्रमुदितोऽभयत् ॥ ३२ ॥
 ततः पूर्णाहुतिर्दत्त्वा वन्द्यो प्रज्वलिते शुभे ।
 गजहस्तप्रतीकाज्ञा वसोर्धाराभघातयत् ॥ ३३ ॥
 ब्राह्मणैः पथ्यमानेषु मंत्रेषु स्वरघूर्णकम् ।
 घट्सु चादिमुख्येषु नृपस्य विरुद्धावली ॥ ३४ ॥
 नृत्यत्सु वारमुख्यासु हरितो बधिराभयत् ।
 एवं समाप्य होमं तु द्विजाभ्यसंपूज्य भक्तितः ॥ ३५ ॥
 दक्षिणां प्रददौ तेभ्यो यथायोग्यं स्वशक्तितः ।
 ततः पुनर्महादेवीं महादेवमनःप्रियाम् ॥ ३६ ॥
 पूजयित्वा पुनः स्तुत्या प्राणिपत्य पुनःपुनः ।
 क्षमाप्य लाकजननी भक्ताभयविश्रयिनीम् ॥ ३७ ॥
 पराङ्कं विश्रिवञ्चक्रे तुष्टपुष्टजनैर्दृतः ।
 नटनर्तकसंघेभ्यः कुलेभ्यो वारयोषिताम् ॥ ३८ ॥
 सर्वेषां स्तुतिकर्तृणां कधीमां च विशीयतः ।
 प्रीत्या चित्तं बहु प्रादात् वस्त्राण्याभरणानि च ॥ ३९ ॥^{४१}

(इंद्रशुक्रा)

एवं भवान्धा नवरात्रयोग्यम् ।
 महोत्सवं लोकमनोऽभिरामम् ॥
 संपाद्य राजा मनसा सुतोष ।
 भिराधिना श्रुपति चक्रवर्ती ॥ ४० ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजमहाराजछत्रपतिराजारामचरिते केशव-
पांडितकृतौ नवरात्रमहोत्सवो नाम तृतीयः सर्गः ॥

३९ मू०० विघ्नो ।

४१ मूलमयपृष्ठं १८ समाप्त ।

४० मूल०-पराणां ।

चतुर्थः सर्गः

चतुर्थः सर्गः

(अनुष्टुप)

ततः प्रभाते नृपतिः संपाद्यवद्यकं विधिम् ।
संपूज्य देवाभिवप्रांश्च बुभुजेषां चतुर्विधम् ॥ १ ॥
मंत्रिभिस्तुरगाकूटैः गजाकूटैः स्वयं ततः ।
मुख्येन सेनापतिना तथान्यैः सैन्यनायकैः ॥ २ ॥
पात्तिभिः पत्तिदलैः गजस्यैर्हयसायिभिः ।
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैश्चैरन्यैः समान्वितः ॥ ३ ॥
विभूषितैः सुवस्त्राद्यैर्जयमंगलयादिभिः ।
तुरंगाः शिक्षितास्तस्मैरुभौवर्तान् महाजघान् ॥ ४ ॥
शुभपल्याणसंयुक्तानुन्नतान्भूषितांस्तथा ।
महागजान् भद्रमंदमृगजातिबुलीं द्रव्यान् ॥ ५ ॥
कुशाढ्यान् शिक्षितांस्तस्मैर्लोठियंटांनलकृताम् ।
पुरस्कुत्यागमद्राजा सुहृते विजयाभिधे ॥ ६ ॥
अपराजितदिग्भागे शम्भुदमंतकभूरुहौ ।
संपूज्य विधिवत्तत्र महीत्साहो महापुतिः ॥ ७ ॥
संस्तूयमानः कायेभिर्जंगाम निजमंदिरम् ।
तत्र नोराजितो द्वारैरुदारैः प्रेमवर्धनैः ॥ ८ ॥
अतिचक्राम रजनी सांत्वयन्वामलोचनः ।
अथो ये कलिकंदेन पाराशरगिरिग्रहे ॥ ९ ॥
नियुक्ताः म्लेच्छनाद्यास्ते परिवहन्गिरिं तदा ।
आवृतं म्लेच्छसैन्येन गिरिमालीक्य भूपतिः ॥ १० ॥
तुच्छीकृत्य तु ताम्सर्वान्महाम्लेच्छविनाशकः ।
नारायणसुत श्रीमच्छंकरे लोकशंकरे ॥ ११ ॥
राज्यैकदेशं मिथ्ये कारिदुर्गसमाश्रयम् ।
रामचंद्रे तु सफलं राज्यं विन्यस्य गूढधीः ॥ १२ ॥
तस्य हस्ते धनाजिकं संताजिकं च शंकरम् ।
अश्वसेनाधिपान् सर्वांस्तथा पश्चिण्णाधिपान् ॥ १३ ॥

४२ मूलः - पुगा ।

४४ मू अंशुष्ट १९ समाप्त ।

४३ मूलः - शिक्षितास्तज्ञेमुपा० ।

दत्त्वा सामाहितमना गमनाय मतिं द्धौ ।
 द्विजाग्न्येभ्यस्तद् दत्त्वा दानानि विविधानि च ॥ १४ ॥
 द्विजैः कृतस्वस्त्ययनः केशावाद्यैर्विशेषतः ।
 अथ पांथोधितं वेषं विधाय नृपसत्तमः ॥ १५ ॥
 मंगलानि समालभ्य कृत्वा गां च प्रदक्षिणाम् ।
 प्रतस्थे नृपशार्दूलः साकेतपतिवद्वनम् ॥ १६ ॥
 अग्रे सेनापतिः पश्चात् मानसिघोऽरिर्मर्दनः ।
 सत्यप्रतिज्ञः प्रह्लादः श्रीप्रह्लाद इवापरः ॥ १७ ॥
 हरिभक्तः सुमतिमान् नृपसेवाविशारदः ।^{१५}
 तद्धस्तकोऽनंतसुतः कृष्णशर्मा महामतिः ॥ १८ ॥
 तथा प्रधानः सुमतिर्नीलकंठश्च सानुज ।
 मोरेश्वरतनूजन्मा संभाव्यमतिविक्रमः ॥ १९ ॥
 तत्करांभोजसंजातः सत्ववानुद्धवाभिधः ।
 अश्वगच्छन्महीपालं महीपालंहिते रतः ॥ २० ॥
 कृष्णात्मजो नीलकंठ स्वामिसेवाविचक्षणः ।
 सदा नृपहिते सक्तः प्रियवक्ता प्रियंकरः ॥ २१ ॥
 खंडोबलालमुख्याश्च कायस्थाश्चित्रगुप्तजाः ।
 चंद्रसेनान्वयाश्चान्ये श्रीदालभ्यकृतगोपनाः ॥ २२ ॥
 बाजीकदमनामाथ खंडोजीकोदमस्तथा ।
 एते चान्ये च तं भूपमनुजग्मुः पुरंदरम् ॥ २३ ॥
 सर्वे तुरंगमारूढाः प्रलयंतः परस्परम् ।
 न ज्ञाताः परिधिस्थैस्तैर्ल्लेच्छैरेते विमोहितैः ॥ २४ ॥
 हेषंतो धावमानास्ते तुरंगाः पथि संकटे ।
 नृपप्रभावाद्गच्छन्तो नैव दृष्टा दुरात्मभिः ॥ २५ ॥
 तथैवोन्मार्गगा मार्गं स्रवंती कलुषोदकाः ।
 तीर्णाः श्रीरामराजस्य प्रभावाद्नुयायिभिः ॥ २६ ॥
 कृष्णमृत्त्वान्वितक्षेत्रे निदाघे न चलन्ति ये ।
 ते तुरंगाः पंकचिते मार्गे गच्छन्त्यथांगणे ॥ २७ ॥
 हिंस्रा व्याघ्रादयस्तद्दुरगा भयहेतवः ।

चतुर्थः सर्गः

न दृष्टिविषयं याता रामराजानुयायिनाम् ॥ २८ ॥^{४७}
ये रामराजानुगताः सर्वे ते पुण्यशालिन ।
गच्छतस्तस्य सा रात्रिरल्पिकेवामवत्तदा ॥ २९ ॥
अथोदयाद्रि तिलकेऽभ्युदिते दिननायके ।
कृष्णातटं समापेदे रामः स्वजनसंयुतः ॥ ३० ॥
तां कृष्णां स्वतनुं साक्षात्दृष्ट्वा हर्षसमाकुलः ।
स्वजनैः सहितो वीरः सस्त्री तत्र यथाविधि ॥ ३१ ॥
संतर्प्य पितृदेवांश्च नरदेहं विडम्बयन् ।
ततो नृपानुगाः सर्वे तर्तु कृष्णां समुद्यताः ॥ ३२ ॥
कृतप्रयत्ना अपि ते नोपायमुपलेभिरे ।
अथ भूपवरः श्रीमान् स्वानुभावप्रवर्तितः ॥ ३३ ॥
स्वभृत्यानित्यवोचन्मे भवंतो भवतानुगाः ।
सर्वेषां पुरतो भूत्वा परं पारं ययौ नृपः ॥ ३४ ॥
सर्वेऽप्यनुययुः शीघ्रं जानुजग्धजलास्तदा ।
एवं गच्छन् महाराजः पथि म्लेच्छेशगोपिते ॥ ३५ ॥^{४८}
नानाविधजनैर्युक्तः पुनः प्राप सरिद्वराम् ।
कलिकंदस्यानुचरैः ज्ञातं तद्रामभूपतेः ॥ ३६ ॥
कर्णाटदेशगमनं कलिकंदनिकंतकम् ।
म्लेच्छराजः कुमतिमान्वर्तते बंडशासनः ॥ ३७ ॥
श्रीरामराजयात्रायां यदि विघ्नं न कुर्महे ।^{४९}
ज्ञात्वास्मान्शत्रुपक्षीयान् घातयिष्यति निश्चितम् ॥ ३८ ॥
इत्येवं निश्चितधियः पथि विघ्नान्यकुर्वत ।
सेनापतिस्तदा तस्य दैवहीनोऽर्थतत्परः ॥ ३९ ॥
नृपतत्वानभिज्ञोऽसौ पश्चाद्गतिमुपाययौ ।
तद्धीसमधियोऽन्येऽपि तामेव गतिमन्वयुः ॥ ४० ॥
तेषां तथा गतिं श्रुत्वा चारेभ्यो भीमविक्रमः ।
स्थिरबुद्धिर्महातेजाः धैर्यान्न चलति स्म सः ॥ ४१ ॥
ततः श्रीरामसेवायै भैरजीकः समागमत् ।

४७ मूलग्रंथपृष्ठं २१ समाप्त ।

४९ मूल०-कर्णाटदेश० ।

४८ पाठभेदः-म्लेच्छेशपाळिते ।

५० मूलग्रंथपृष्ठं २२ समाप्त ।

युतो मल्लजिता भ्रात्रा वरघोरपडाम्बुधः ॥ ४२ ॥
 कर्पीत्रतुल्यसामर्थ्यः स्वसैन्यपरिचारितः ।
 राजारामस्य चरणाबानम्य स्थिरभक्तिवान् ॥ ४३ ॥
 नृपमूचे महाबाहुः साहसी रिपुमर्दनः ।
 मया ह्यनुचरेण त्वं महाराजहितैषिणा ॥ ४४ ॥
 सेवितः सन्निधैः सर्वैर्द्वैज कर्नाटकं प्रति ।
 मार्गं ये समुद्देश्यन्ति विघ्नास्तान् त्यक्त्वासावृतः ॥ ४५ ॥
 निवारयिष्यामि विभो भगवत्पदसमाश्रयः ।
 ततः सरिद्धरां तीर्त्वा राजारामो द्विजैर्दृतः ॥ ४६ ॥
 ससैन्यभैरजाकेन युक्तः प्रायात्पथः क्रमात् ।^१
 मार्गं मार्गं म्लेंच्छपतेः सैन्यपालाः बलैर्दृताः ॥ ४७ ॥
 सर्वान्पथः समावृण्वन् राजारामजिष्टृक्षया ।
 तैः सार्धं संगरं चक्रुस्तत्र तत्र मदोद्धताः ॥ ४८ ॥
 प्रासहस्ता महाराष्ट्रा रामप्रियच्चिकीर्षया ।
 बहु युध्वा महावीरा म्लेंच्छसेनाधिपैः सह ॥ ४९ ॥
 तेषां सैन्यं च बहलं स्वीयमल्पं प्रबुध्यते ।
 चिन्ताविष्टाः परिश्रान्ताः क्षुत्क्षामाः श्रान्तवाहनाः ॥ ५० ॥
 यदा जातास्तदा रामप्रभावेन प्रवर्तितौ ।
 भवशालो रूपसिंहः स्वसैन्येन समन्वितः ॥ ५१ ॥
 जगत्स्थापकसन्ताजिर्द्धारौ वीरबलार्धिकौ ।
 पालितौ शिघराजेन तदानृण्याय संगतौ ॥ ५२ ॥
 महाराजं नमस्कृत्य महाबलपराक्रमौ ।
 ऊचतुर्मधुरं वाक्यं म्लेंच्छा ये त्वज्जिगीषवः ॥ ५३ ॥
 परापतांति परितैः सन्नद्धा युद्धदुर्मदाः ।
 आरमप्राणान्पणीकृत्य तानायां विजयावहे ॥ ५४ ॥
 प्राणः सर्वस्य जगतस्त्वं तु सर्वगतः प्रभुः ।
 सुखं गच्छ महाराज दुष्टधीभिरलाक्षितः ॥ ५५ ॥
 इत्थं श्रीरूपसिंहस्य संताजीकस्य चोभयो ।^२
 श्रुत्वा वचस्तु तोषोऽसौ म्लेंच्छसेनासमावृतः ॥ ५६ ॥

५१ मूलपद्यपृष्ठं २३ समाप्तं ।

५२ मूल०-प्रासहस्ता ।

५३ पाठभेदः-वन्तितः ।

५४ मूलपद्यपृष्ठं २४ समाप्तं ।

चतुर्थः सर्गः

तदाभवन्महाजन्यं म्लेच्छानीकेन चोभयोः ।
पश्यत्सु सर्वलोकेषु राजारामेव पश्यति ॥ ५७ ॥
म्लेच्छसेनां च महती वीक्ष्य भूमिपतिस्तदा ।
विचारयामास निजे निराधौ मनसीश्वरः ॥ ५८ ॥
एभिर्युद्धे कृते किं वा फलं स्यान्मम संप्रति ।
कुभाडपरिभूत्यर्थमवतारो ममाधुना ॥ ५९ ॥
संजातः पृथिवीपृष्ठे तद्योग्या मतिमाश्रये ।
यथा कथञ्चिद्देते हि नियोज्या मतिदामभिः ॥ ६० ॥
शीघ्रं कर्नाटकं गत्वा महोपायान्करोम्यहम् ।
निश्चित्यैवं स मतिमान् संताजीकं चमूमुखे ॥ ६१ ॥
संस्थाप्य रूपसिंहं तु समानीय पुरोगमत ।
ग्रामान्घोषांश्च दुर्गाणि खेटखर्वटपक्कणान् ॥ ६२ ॥
समतीत्य क्षितिपतिस्तुंगभद्रातटं ययौ ।
अगाधां सरितं ज्ञात्वा पुनर्म्लेच्छांश्च पृष्ठगान् ॥ ६३ ॥
दुष्टांश्च विषयाधीशान् सेनाधीशामिदं जगौ ।
रूपसिंह महाबाहो त्वमेको बहवः परे ॥ ६४ ॥
नायं देशो युद्धयोग्यः कालेश्च बलवानयम् ।^{५५}
मया सह समागच्छ मास्तु ते मानसी व्यथा ॥ ६५ ॥
क्षितिपेन समादिष्टः क्षत्रधर्मपरायणः ।
रूपसिंहः पदादेकान्न चचाल दृढव्रतः ॥ ६६ ॥
अवादीत् भूपतिं चैवं महाराज दयानिधे ।
अमानुषस्त्वं भूपालः स्वेच्छागतिमवाप्नुहि ॥ ६७ ॥
पालेयन् च जनान् सर्वान् स्वराज्यं प्राप्नुहि द्रुतम् ।
त्वया सह समागच्छे यद्यहं तर्हि भूपते ॥ ६८ ॥
यवनैरावृताः सर्वे विनश्यन्ति न संशयः ।
इत्थं श्रीरूपसिंहस्य वचः श्रुत्वा महीपतिः ॥ ६९ ॥
मानयामास तं भूयो म्लेच्छानीकोर्षवेष्टितः ॥ ७० ॥

(उपेद्रवज्ज्रा)

तदा महेशं परमादरेण ।
स्मृत्वा भवानीमपि भूमिपालः ॥
पुरोददर्शाद्भुतरूपवेषौ ।
वैश्यद्विजौ नन्दिसमं वृषं च ॥ ७१ ॥
इति श्रीराज्जारासचप्रबंधचरिते काव्ये केशवपंडितकृतौ
चतुर्थः सर्गः ॥

पंचमः सर्गः

(अनुष्टुप)

अथ म्लेच्छपतेः सैन्यैर्वेष्टिते स्वीयमंडले ।
पुरोविधाय वृषभं समालभ्य च पाणिना ॥ १ ॥
तद्वृषस्पर्शतोऽलक्ष्यः स बभूव दुरात्मनाम् ।
भैरजीकमुवाचेदं राजा मतिमतां वरः ॥ २ ॥
भैरजीक महावीर म्लेच्छाक्रांते स्वमंडले ।
निःसर्तुं नास्ति मार्गोऽत्र तथापि प्रव्रजामहे ॥ ३ ॥
भृंगिरिटी हि वैश्योऽयं नंदीशोऽयं वृषस्त्वयम् ।
जयदेवसुतः साक्षात् त्र्यंबकः प्रमथस्त्वयम् ॥ ४ ॥
शंभुना प्रेषितो मेऽद्य मार्गदर्शनहेतवे ।
यथा दाशरथेः प्राप्ते संकटे मारुतात्मजः ॥ ५ ॥
तत्तत्समवकृत्येषु साहाय्यं कृतवान्पुग ।
तथेदानीं त्वया कार्यं वीराग्रण्येन साधुना ॥ ६ ॥
मद्भक्तियुक्तचित्तेन मत्सेवानुविधायिना ।
अवतारचरित्रं ते प्रथामायास्याति ध्रुवम् ॥ ७ ॥
इति संश्रावितो राज्ञा भैरजीकः पुरातनम् ।
वृत्तमत्यद्भुतं वीरो गमने बुद्धिमादधौ ॥ ८ ॥

पंचमः सर्गः

तिष्ठत्सु म्लेच्छमुख्येषु सर्वतः सबलेष्वपि ।
तथा कटकजालेषु पथिषु प्रसृतेष्वपि ॥ ९ ॥
नृपोपकरणैः सर्वैः सहितः समयोचितैः ।
शस्त्री सनाथः सुभुजः साहस्यमितविक्रमः ॥ १० ॥
स्कंधेनादाय नृपतिं पुप्लुवे म्लेच्छमध्यतः ।
न तं बबाधे काश्चिद्धि रामतेजोपबृंहितम् ॥ ११ ॥
अथ भूपानुगाः सर्वे प्रस्थिते सति भूपती ।
अभिदध्युः शिवं राज्ञश्चिताभयसमन्विताः ॥ १२ ॥
कथं गच्छामहे सर्वे म्लेच्छसागरमध्यतः ।
पुनश्च राजचरणौ कदा द्रक्ष्यामहे वयम् ॥ १३ ॥
ततस्ते भिन्नमतयस्तत्काष्ठकृतबुद्ध्यः ।
केचित्कार्पटिका वेषाः दीनवेषधराः परे ॥ १४ ॥
केचित्तत्रैव निवसन् सुगुप्ता यामवासीभिः ।
मुनिवेषधराश्चान्ये वैश्यवेषधराः परे ॥ १५ ॥
संतेरुर्विषमांभोर्धिं राजारामप्रभावतः ।
राजारामस्तु सकलं सैन्यसागरमत्यगात् ॥ १६ ॥
श्रीभैरवेण सहितस्तुंगभद्रामतीतरत् ।
तुंगभद्रांभसि स्नात्वा संतर्प्य पितृदेवताः ॥ १७ ॥
भुक्त्वा यथेच्छं तत्तीरे भैरजीकहृतक्लमः ।
धात्रीकृत्यं भृत्यकृत्यं मित्रकृत्यं तथैव च ॥ १८ ॥
स्नेहसंबंधिनां कृत्यं कृतवान्भैरवस्तदा ।
स्वाद्भैः स्वादुपेयैश्च स्वादुभक्ष्यैर्मनोरमैः ॥ १९ ॥
तांबूलसंप्रदानैश्च सुस्वादुवचनैस्तथा ।
स्नाद्यैर्नानाविधैस्तद्वत्पादसंवाहनादिभिः ॥ २० ॥
उपाचरन्महाराजं मार्गकेशासहं विभुम् ।
गच्छतस्तस्य राजपे मागे तिग्मरुचिस्तथा ॥ २१ ॥
न चातिसंतप्तकरः संबभूव यतात्मनः ।^{६१}
भूर्मादंभेन शैत्येन चापस्पर्शेन मारुतः ॥ २२ ॥
वितानक्रिययाकाशं छायाभिस्तरवस्तथा ।
ऋतवः फलपुष्पैश्च भूमिपालं सिषेविरे ॥ २३ ॥

५९ मूलपंचपृष्ठं २७ समाप्तं ।

६१ मूलपंचपृष्ठं २८ समाप्त ।

६० मूल० नानाविधैतद्व्याय० ।

नृत्तैर्मयूराश्च पिकाः कलालापैर्मृगव्रजा ।
 प्रदक्षिणप्रक्रमणैर्मनो जन्हुर्महीपतेः ॥ २४ ॥
 नानावर्णस्तथा गावः सवत्सा गोपपालिता ।
 लक्षणंश्च सुपुष्टांगाः दर्शनान्नुतुदुः क्लमम् ॥ २५ ॥
 गायंत्यो रामचरितं पथि हलिककन्यकाः ।
 सुखरैश्च हरंति स्म महीपतिमनःक्लमम् ॥ २६ ॥
 म्लेच्छकासीमसेनायां स्वसीमामत्यजन्नृपः ।
 कदाचिदागतस्तत्र न्यवसद्भैरवान्वितः ॥ २७ ॥
 गच्छन्नापणवीथिषु मिलन्नापि च सैनिकैः ।
 संचरन् राजमार्गेऽपि धनिभिः संवदन्नपि ॥ २८ ॥
 क्रीणन्नपि शुभानश्वान् रत्नानि विविधान्यपि ।
 वितरन्नपि दीनेभ्योऽनुरूपं तुष्टिदं धनम् ॥ २९ ॥
 न विज्ञातो गूढचारैश्चारैरपि दुरात्मनः ।
 कासीमस्य महाराजप्रभावेण विमोहितैः ॥ ३० ॥^{६३}
 एवं यथासुखं गच्छन्निर्भयः परवीरहा ।
 अविज्ञातः कुमतिभिर्ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ३१ ॥
 दाशरथ्यवतारे हि चतुर्दश समाः स्वयम् ।
 सीतयानुगतः पत्न्या वनवासमकल्पयत् ॥ ३२ ॥
 अस्मिन्किलावतारे तु कतिभिर्दिवसैः प्रभुः ।
 एकाका वनवासं तु व्यपाक्रामत्सुखोचितः ॥ ३३ ॥
 ततः स्वदेशनिकटे समागच्छन् धृतव्रतः ।
 अमूरनगरस्यायं देवालयमुपाग्यौ ॥ ३४ ॥
 तत्र स्थित्वा महाराजो भैरजीकं गतक्लमम् ।
 चित्तज्ञं सर्वशूराणां चारवेषं महाबलम् ॥ ३५ ॥
 प्राहिणोत्काकडाख्यस्य बाजीरायस्य संनिधौ ।
 भैरजीकस्तमभ्येत्य वृत्तं राज्ञः साविस्तरम् ॥ ३६ ॥
 पाराशरान्निर्गमनं तुंगभद्रातटावाधि ।
 ससैन्यस्य महीभर्तुरागमं च समंत्रिणः ॥ ३७ ॥
 म्लेच्छैस्तस्यानुगमनं युद्धं दैनंदिनं तथा ।

सर्वं तत्कथयामास तस्य चित्तविविक्तया ॥ ३८ ॥^६
 त्वं तु राज्ञः छत्रपते प्रियः प्राणो बहिश्चरः ।
 देशोऽस्मिन् स्थापितस्नेन स्वामिभक्तिं यदीच्छसि ॥ ३९ ॥
 तर्हीदानीं मया सार्धमेहि यत्र नृपोत्तमः ।
 श्रुत्वा भैरववाक्यं तत्तं तथोति च सोऽब्रवीत् ॥ ४० ॥
 तस्य निष्कलुषं चेतः स्वामिभक्तिं तथाविधाम् ।
 ज्ञात्वा भूयश्च तं प्राह सार्थोऽत्र मम विद्यते ॥ ४१ ॥
 द्विजः काश्चित्तमभ्येत्य पुनरायाति तंऽतिक्रमम् ।
 सन्नद्धाः सपे एवैते भवंतु तव सैनिकाः ॥ ४२ ॥
 इत्युक्त्वा नृपमभ्येत्य तच्चोष्टितमभाषत ।
 तदाकर्ण्यं नृपः प्राह तमिहानय सत्वरम् ॥ ४३ ॥
 भूयोऽगमद्भैरजीकस्तत्सन्निधिमथावदत् ।
 समागतो महाराज इति वार्ताहरा मम ॥ ४४ ॥
 वदन्ति दर्शनार्थं त्वं सोपायनकरस्त्वरम् ।
 तदा तस्य भटाः केचिज्जाताभिज्ञा महाबलम् ॥ ४५ ॥
 भैरजीकं जानते स्म तरवारिरणादिभिः ।
 सर्वेऽप्येनं भिलन्ति स्म प्रणामालिंगनादिभिः ॥ ४६ ॥^{६६}
 तद्वाक्यसप्तमेवासावुदतिष्टत्ससैनिकः ।
 क स्वामी मे महाराजः साप्रतं वर्तते सखे ॥ ४७ ॥
 श्रुत्वैतत्पुरतो भूत्वा विलसच्छूरिकाकरः ।
 भैरवः प्राह तान् सर्वान् दर्शयन्जगतीपतिम् ॥ ४८ ॥
 अस्मिन् देवालये स्वामी घर्तते लघु गच्छत ।
 इति वाक्यामृतेनैव संलुष्टाः काकडादयः ॥ ४९ ॥
 यथा प्रधानं पुरतः शिरःकुम्भिमहीनलाः ।
 उपायनानि पुरतो महाहाणि निधाय ते ॥ ५० ॥
 प्रणेमुस्तं महाराजं वीरत्रयगुणान्वितम् ।
 वाग्भिः काश्चित्स्मितैः काश्चित् दशा काश्चिर्दिग्दमः ॥ ५१ ॥
 संभावयामास नृपः सुभटांस्तत्र संगतान् ।
 अकारयन्महाराजः रवस्त्यागमनसूचकान् ॥ ५२ ॥

वादित्रशद्धान् बहुशो नर्लयंत्रमहाध्वनीन् ।
 तश महानुत्सवोऽभुज्जनाना देशवासिनाम् ॥ ५३ ॥
 धर्मराजागमे यद्यदिद्रप्रस्थनिवासिनाम् ।^{६७}
 स्वराज्यं प्राप्य तद्वृद्धं सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ५४ ॥
 प्रतिपञ्चदशः कर्त्ताभिर्वृद्धे नृपः ॥ ५५ ॥

(शार्दूलविकीर्णित)

एवं श्रीभवशालवंशतिलकः श्रीरामराजप्रभुः ।
 दिल्लीशेन महाबलैः पथिकृतान् प्रत्यूहसौ शानिव ॥
 सर्वान् म्लेच्छगणान्विमोह्य महसा श्रीवैष्णवेनाधुना ।
 तेषामेव पराभवाय विजयी वर्वर्ति कर्नाटके ॥ ५६ ॥
 इति श्रीमन्महाराजाधिराजाधिराजमहाराजछत्रपतिराजाराम-
 चरिते काव्ये केशवपंडितकृतौ पंचमः सर्गः ॥^{६८}

६६ मूल०—नलयत्र० ।

६८ मूलग्रन्थपृष्ठ ३३ समाप्त ।

६७ मूलग्रन्थपृष्ठ ३२ समाप्त ।

सूचना—'म्लेच्छ' शब्दो मूले केषुचिस्थलेषु 'म्लेच्छ' इत्यन्येषु
 च 'म्लेच्छ' इति लिखितः पुनरस्माभिस्तु स सर्वेष्वेव स्थलेषु
 'म्लेच्छ' इति मुद्रितः । गीर्वाणभाषायां तु स 'म्लेच्छ' इति
 लिखते ।

ॐ

केशवकविकृत

छत्रपति राजाराम महाराज

यांचें चरित्र

सर्ग पहिला

श्रीगणेशाला नमस्कार असो.

कौसल्येचा आनंद वाढविणारा व रावणाचा वध करणारा असा जो रघुवंशाचा तिलक दशरथपुत्र राम त्याचा विजय असो. १

ऋषिश्रेष्ठ श्रीसंपन्न अशा त्या तपस्वीला (नारदात्म) नमस्कार असो. जगाच्या ठिकाणी सर्व ज्ञान अधिष्ठित झालें आहे त्या वाल्मीकीलाहि माझें नमन असो. २

तीन वेळां रामावतार घेऊन त्रिजगतातून सर्व राक्षसाचा नायनाट करणारा व पुढां जगाच्या कल्याणासाठीं व दिल्लीशाच्या गर्वहरणार्थ राजाराम महीपतीच्या रूपानें मनुष्यदेह धारण करणारा जो त्रैलोक्यनाथ लक्ष्मीपति त्याचा विजय असो. ३

जानकीनाथाला नमस्कार करून केशव नांवाचा पंडित राजाराम महीपतीच्या यशोवर्णनाचें काव्य रचित आहे. ४

ज्या क्षेत्रांत श्रीमत् परशुरामाचें पूजन केलें जातें त्या क्षेत्रांतील रहिवासी विधिज्ञ सत्यवादी शुचिर्भूत वेदशास्त्रप्रविण षट्कर्म करणारा उत्तम बुद्धि-

राजाराम-चरित्र

मान भगवद्भक्तिपरायण प्राणिमात्रांच्या हितांत रत असणारा केवळ न्यायानेच मिळविलेल्या धनावर आपल्या कुटुंबाचें परिपोषण करणारा असा ब्राह्मण [केशव कवि] सभाजी महाराजांनीं यमधर्म स्वीकारल्याचें ऐकून व या घोर कलियुगात महान् म्लेंच्छाचा विजय होत आहे, दुरात्मा म्लेंच्छराजांनें सर्वत्र बर्णाश्रमधर्माचा व्हास केला आहे व सर्व धर्मक्षेत्रांचा नाश केला आहे अर्से पाहून आता लोकाकल्याणाचा मार्ग कोणता ह्मणून चिंता करूं लागला.

५-९

याप्रमाणें तो चिंताक्रांत व विचारमग्न झाला असतां सर्व लोकांच्या हितासाठीं व भक्तांवर अनुग्रह करण्याकरितां शुक्र सवस्तरांतील माघ महिन्याच्या शुक्र चतुर्थीला शनिवारी भवानिपनीसारखा देव त्या ब्राह्मणाच्या स्वप्नांत येऊन शिवनारदसंवादरूपानें राजाराम महाराजांच्या यशाचा भाविवृत्तांत सविस्तर सांगू लागला.

१०-१२

“ एकदा नारदमुनि कैलासाहून स्वर्गांत गेले. देवेंद्रादि प्रमुख देवांनीं तेथें त्यांचा सन्मान केला.

१३

हे भगवन्, आपण आज आनंदित झालेले दिसतां तरी या त्रिजगतांत कोणतें आश्चर्य पाहिलेंत नें सांग म्हणून त्यानीं नम्रपणें विनती केली. [१४

तेज्हां तेजस्वी नारद देवेंद्राला म्हणाले कीं, शंकराला नमस्कार करण्याकरितां मीं कैलासाला गेलें होतों.

१५

तेथें उमेसह शंकराला नमस्कार करून समोर उभा राहिलों असतां महेंद्रचलनिवासी महात्मा भार्गवाचा शिष्य गिरीशाजवळ आला व साष्टांग नमस्कार घालून हात जोडून बोलू लागला.

१६-१७

१ ता. ११ मार्च १६८९ रोजी औरंगजेबाने सभाजी महाराजाचा शिरच्छेद करविला.

२ शुक्र संवत्सर शके १६११ माघ शु. ४ शनिवार ५ जानेवारी १६९०.

सर्ग पहिला

“ हे भक्तांचें भय हरण करणाऱ्या दयासागर प्रभो, आपला शिष्य भार्गव यानें आपणांस जी विनती केली आहे ती ऐकावी. १८

हे स्वामिन्, पूर्वी आपण दिलेला व दुष्टांचें शासन व भक्तांचें संरक्षण करण्यासाठी सद्वाचलावर आपल्या आज्ञेप्रमाणें स्थापन केलेला आणि आजपर्यंत तेथें कायम असलेला धर्माचा सेतु व पुण्यकर्माचा हेतु असा तो आपला पवित्र परशु, हे प्रभो, सांपत सार्वभौमपदाचा अभिमान धरून आलेल्या कलिपुरुषांनें उखडून टाकला आहे. पृथ्वी पापभारानें वांकून गेली आहे. तरी आतां काय करावें ? १९-२१

त्याचें निवारण करण्याची शक्ति महेंद्रादि देव मोठमोठे राजे ऋषि व ब्राह्मण यांतसुद्धां राहिली नाहीं. २२

दाशरथी रामानें माझे वैष्णव धनुष्य पूर्वीच नेलें. परशुहि मागें कौचाचलाचा भेद करितांना मोडला. २३

तरी आता, हे प्रभो, त्याचें दमन करण्यासाठीं आपण कांहीं उपाय योजा. ” अशी विनती निवेदन करून तो शिष्य शिवासमोर स्तब्ध उभा राहिला. २४

नंतर मेषगांभीरवाणीनें भगवान् शंकर झणाले, “ हे भार्गव, कलिपुरुषापासून तुम्हांस भय नाहीं. २५

कुर्भौड नांवाच्या दैत्यराजानें मला आपल्या तपानें संतुष्ट केले होते झणून त्याजवर मीं प्रसन्न होऊन त्याला सार्वभौमपद दिलें होतें. २६

परंतु, ‘ तू गर्वानें भार्गवाश्रमाचा नाश करशील व ब्राह्मण्यांनें परिपूर्ण असें रामराज्य घेण्याची इच्छा धरशील तेव्हां तूं पराभव पावशील ’ अशी अट घातली होती. २७-२८

३ औरंगजेब ने.

४ कुर्भौड राक्षस बाणासुराचा मुख्य मंत्री असल्याचें पुराणांतरी कळले आहे.

राजाराम-चरित्र

आतां ब्रह्मनिष्ठ उदार विष्णुचे अंश व पराक्रमी, आणि देवांशभूत अशा सचिव ब्राह्मण व क्षत्रियानी परिवेष्टित असा माझा परम व श्रीमान् भक्त राजाराम महीपति हा कलिकलंक धुवून काढण्यासाठी व धर्मसंरक्षणार्थ पृथ्वीतलावर भोसलेवशात अवतीर्ण झाला आहे. २८-३०

तो कुलांडांचा गर्व सांप्रत हरण करील. ” याप्रमाणें शिवाचे उद्गार श्रवण करून त्या शिष्यानें त्याला नमस्कार केला व तो निघून गेला. ३१

तदनंतर नारदानें सनातन भगवान शंकराची स्तुति केली आणि त्यानें पृथ्वीतलावर घडलेले वर्तमान जसें पाहिलें होतें तसेंच तें आदरपूर्वक निवेदन केलें. ३२

“ हे भगवन्, आपण भक्त राजाराम महीपति याचें राज्य सार्वभौमामि- मानी कलिपुरुषानी हरण केले आहे. ३३

तरी ते त्याचें राज्य त्याला आता परत कसें मिळेल तें, हे दीनबधू दयाळू स्वामी, आम्हास कृपा करून सागा. ” ३४

तेव्हां दिव्यस्वरूपी नारदाला भगवान शंकर म्हणाले, “ तो राजा माझा मोठा भक्त असून सर्व धर्माचा रक्षणकर्ता आहे. ३५

आपले राष्ट्र व त्याच प्रमाणे आपले सैन्य म्लेंच्छानी पादाक्रांत केलेलें पाहून तो राजनीतिप्रविण व चतुर मंत्र्याशी खलवत करू लागेल. ३६

कांही शूर मंत्री जयशालसेनें युद्धाचा सल्ला देतील कांही साम कांही दान कांही भेद कांही आश्रयाचा अवलंब वगैरे नानाप्रकारचे विचार आपापल्या मतिप्रमाणे सुचवतील. परंतु त्या मंत्र्यानी सुचविलेले ते विचार राजाच्या मनास येणार नाहीत. ३७-३८

नंतर जो माझ्या भक्तांमध्ये मुख्य, वृद्धांनाही ज्याचा बुद्धिवाद संमत आहे असा बृहस्पतिसारखा, सर्व लोकांच्या हिताची इच्छा करणारा, सर्व

५ कुमाडाळाच कुलांड ह्मणून उल्लेखिले आहे.

६ औरंगजेबाने.

सर्ग पहिला

प्रकारच्या संपत्तीला कारण असणारा व जो मी दिलेल्या बुद्धीने समर्थ झाला आहे असा प्रल्हादपंत राजाला शीघ्र सल्ला देईल कीं, ३९-४०

‘ हे राजेंद्र, हा समय आपल्याला विपरीत व शत्रूला अनुकूल असा दिसतो. त्यामुळे मला युद्ध करणे आवडत नाही. ४१

त्याचप्रमाणे पूर्वे वैरामुळे शत्रूच्या नाशार्थे योजलेले सर्व सामादि उपायहि आह्वास पसत पडत नाहीत. ४२

याकरिता राज्यकार्यधुरंधर, स्वभावतःच रामभक्त, विश्वासू, वीरांना पूज्य, शौर्यैश्वर्यादी गुणानी युक्त, यशस्वी, महा बुद्धिमान्, असा जो अमात्य नीळकंठाचा पुत्र रामचंद्र याच्यावर आपला राज्यकारभार सोंपवून आपण काही निवडक लोकानिशी सत्वर कर्नाटकास जावे आणि निरलसपणे स्वराज्यरक्षणाचा प्रयत्न करावा. ’ ४३-४५

अशाप्रकारचे बृहस्पतीलाहि शोभणारे आणि बुद्धिमान व शुभवैभवशाली व मोरेश्वर पाडिनाचा पुत्र नीलकंठ मुख्य प्रधान त्यालाहि संमत असलेले हे प्रल्हादवचन ऐकून राजाला मनांत फार हर्ष होईल. ४६-४७

राज्यधुरंधर अशा रामचंद्र नांवाच्या अमात्याच्या शिरावर सर्व राज्य सोंपवून व आपण राज्यकारभारापासून अलिप्त होऊन प्रल्हादादि प्रमुख ब्राह्मण व प्रधानपुरुषांसह, सुग्रीवासारखा पराक्रमी महाबाहू मोठा साहसी आणि बलवान असा जो बहिरजी घोरपडा त्यास मित्र करून, तो महान बुद्धिमान राजा माझ्या अनन्य भक्तियोगाने मार्गातील नानाविध विघ्ने दूर करित करित कर्नाटकास खचित जाऊन पोहोचेल. तेथे गेल्यावर राजगिराच्या पायथ्यावरील इन्द्रनगरीप्रमाणे सुंदर असलेल्या चंदी शहरांत तो आपले

७ राजगिरा— जि. जि. किल्ल्याचा एक सर्वांत उंच व मुख्य टेकडो.

८ चंदी— जि. जि. हा किल्ला मद्रासच्या नैऋत्येस ८० मैलांवर दक्षिण अर्काट प्रांतांत आहे मुख्य किल्ला राजगिरी कृष्णगिरी व चंद्रायदुर्ग अशा तीन टेकड्या मिळून बनला आहे.

राजाराम-चरित्र

साम्राज्य स्थापन करील. ” असें ऐकून नारद विस्मित झाला व शंकराला म्हणाला. ४८-५२

“ शस्त्ररुनें परिवेष्टित व विस्कळीत झालेल्या राज्याचें तो ब्राह्मण रामचंद्र साधनांशिवाय कसें पालन करील ? ” ५३

तेव्हां परमादरानें शंकर नारदाला म्हणाले की, “ राजारामाच्या सद्ब्रह्मीमुळे मी त्याला साम्राज्य अर्पण केलें आहे. ५४

राजाराम हा निःसंशय विष्णूचा चवथा रामावतार आहे. त्याच्या सेवेत तत्पर असलेल्या त्या ब्राह्मणाचें वैभव जाण. ५५

राजाराम महाराज स्वतः कर्नाटकांत गेल्यावर त्या श्रीराम अमात्याला मोठी चिंता उत्पन्न होईल. ५६

श्री शिवाजोपभृति राजानो आणि मोरेश्वरप्रभृति प्रधानांनी व वीरांनी रक्षण केलेलें हें सप्तांगयुक्त शस्त्ररूपा अजिंक्य भरभराट पावलेल्या परतु आतां विस्कळीत झालेल्या अशा या राज्याचे मी कसें रक्षण करूं. ५७-५८

अशी तो चिंता करित असतां त्याच्या स्वप्नांत श्रीजानकीपति ब्राम्हण-रूपाने येऊन त्याच्या हाती नारळ देईल. ५९

तेव्हां शूरांचे सौख्यवर्धन करणारे शौर्यधैर्यादि गुण त्या महा बुद्धिमान् पुरुषाच्याठिकाणी प्रादुर्भूत होतांल. ६०

नंतर राजादिकांचा तो आवडता मन्त्रिश्रेष्ठ राजारामाचे तें राज्य अनेक डोंगरी किल्ले, स्लेच्छराजानी घेतलेले कित्येक गिरिदुर्ग व त्याचप्रमाणें स्लेच्छ-राजानो कैद केलेलें व पळवून लावलेलें सैन्य सत्यवचनानेंच तो लवकरच परत आपल्या ताब्यांत घेईल नंतर आपल्या सैन्यानिशीं स्लेच्छराजाच्या सेना-पतीला जिंकील व स्लेच्छराजानें घेतलेल्या राजाराम महाराजांच्या सर्व किल्ल्यांवर पुन्हां आपला अधिकार स्थापित करील. ६१-६४

आपल्या मंत्र्यानें केलेलें हें सर्व कृत्य ऐकून तो राजा मनामध्ये सतोष पावेल, सर्व ऐश्वर्यानें युक्त असा तो राजा नंतर स्वदेशांतील व कर्नाटकांतील

सगे पहिला

सैन्यानिर्शां म्लच्छराजाचा पराभव करील व त्या सचिवोत्तमाचा सन्मान करून नंतर आपल्या स्त्रीपुत्रांसह व प्रधानमध्यासह सर्व किल्ल्यांत श्रेष्ठ अशा रायगडावरील उत्तम सिंहासनावर आरूढ होऊन श्रीरामाप्रमाणें सर्व पृथ्वीचें पालन करील. ”

६५-६८

याप्रमाण श्रीशंकराच्या तोंडून राजाराम महाराजाचें भाविवृत्त ऐकिलें, म्हणून, हें इंद्रा, आम्हांस मोठा आनंद झाला आहे. ”

६८-६९

अशा प्रकारचें स्वप्न पाहून तो द्विजश्रेष्ठ जागा झाला व चिंता व भय दूर होऊन त्याला अतुल आनंद झाला.

७०

राजारामाला चिरकालेक विजय व वैभव प्राप्त करून देणारा असा त्या द्विजवरानें सांगितलेला लोकसंतोषकारक स्वप्नवृत्तांत ऐकून केशव-पंडित आनंदसागरांत निमग्न झाला व हा राजारामप्रभावाचा ग्रंथ रचिता झाला. आता तो पुढें आपल्या अनेक पद्यांनीं त्याच्या प्रवृत्तीच्या प्रभावाचें वर्णन करील.

७१

केशवपंडितकृत राजारामचरित्रांतील स्वप्नवृत्त नांवाचा पहिला सर्ग समाप्त.

१ रायगड = महाडाचे उत्तरेस सुमारे ८ मैल- महाड तालुका, कुलाबा जिल्हा.

सर्ग दुसरा

राजा कर्नाटकाला गेला असें ऐकून त्या यवनेश्वरानें आपलें सैन्य ति रुडे रवाचा केलें व तो पराक्रमी स्वतःहि मागोमाग गेला. १

रामचंद्राच्या बाजूलाहि त्यानें स्लेंच्छ सेनापती पाठविले. वीस मुक्काम गेल्यावर राजाचा पराक्रम त्याच्या कानावर आला. २

कर्नाटकातील राजे एक होऊन त्यानी महाराजाला विविधप्रकारचे नजर-नजराणे व धन दिलें आणि स्लेंच्छराजाचें संमर्दनास योग्य अशा सेनेला द्रव्य व मानमरातवानें सतुष्ट करून त्याच्या मदतीस पाठविलें. ३-४

आपल्या मित्र राजांच्या सैन्यानें संपन्न झालेला प्रतापी राजाराम लढाई देण्यास येत आहे असें ऐकून तो (स्लेंच्छराजा) मनांत दीन झाला. ५

सैन्यानें परिवेष्टित असतानासुद्धां नुसत्या भयानेंच तो त्यानें (राजारामानें) पाठविलेल्या सैन्याला मार्गांत तोंड देत देत कसाबसा पुढें चालून गेला. ६

दरम्यान स्लेंच्छ सेनापतींनी देश उध्वस्त करण्यास प्रारंभ केला व कांही किल्ले घेतले. ७

पवित्र क्षेत्राना वेढा दिला तेव्हां आपले लोक शत्रुपक्षाला जाऊन मिळत आहेत असें पाहून रामचंद्रपत मनांत विचार करू लागला. ८

“ राजानें माझ्या हातांत सांपविलेलें हें राज्य घेण्याच्या इच्छेनें यवन सर्व बाजूनें प्राप्त झालेले आहेत. राज्याची सर्वांगें विस्कळीत झालेली आहेत. महाबलवान व श्रीमान असा शत्रू तर अगदीं माझ्या निकट येऊन ठेपला आहे. माझे स्वामी महाराज तर दूर देशीं आहेत. तरी आतां सत्यप्रतिज्ञ व मानी अशा मला हें राज्य सरक्षण कसें करितां येईल ? ” ९-११

१० औरगझेब.

११ इस्तुम किंवा सर्जाखान, खान-इ-खान कतेह जग खान (शेख निजाम) व इखलासखान.

सर्ग दुसरा

अशरीतिनें तो चिंताक्रांत झाला असतां श्रीराम चिंतामणीरूपानें त्याच्या (वप्रात येऊन त्याचे हाती नारळ दिला. तेव्हां प्रात काली त्या द्विजश्रेष्ठानें आपले स्वप्न ब्राह्मणवराना निवेदन केलें. ११-१२

तेदश ते सर्व ब्राह्मण बोलले की, “ रामाच्या चरणी रत असलेल्या तुमचा निःसशय विजय होणार. ” १३

असे त्या द्विजाचे वचन ऐकून तो थोर पुरुष आनंदित झाला आणि शत्रूने त्याला त्याच्या किल्ल्यात वेढला असतानासुद्धा आपल्या स्थानापासून न ढळणाऱ्या प्रक्षुब्ध समुद्राप्रमाणें तो ढळला नाही. १४-१५

रामचंद्राच्या हाताखाली वाढून पृथ्वीवर प्रसिद्धीस आलेला, त्याचें हित इच्छिणारा, यज्ञ चितणारा व त्याच्या सेवेत रत असलेला असा क्षत्रियवृत्तीमान शुचिर्भूत व श्रीमान परशुराम रामचंद्र एकातांत स्वस्थ बसलेला पाहून त्याला विनंति करिता झाला. “ हे स्वामिन्, महाराजाणें तुमच्या हाती सोपविलेले हे गज्य सकल म्लेंच्छानी व आपल्यातीलहि दुष्ट लोकांनी छुटलें आहे. आपले किल्ले आपल्याच लोकांनी व शत्रूनें बळकाविले आहेत. १५-१८

सांप्रत विशाळगंड मात्र तुमचा आहे व किल्ल्यावरील सामुग्रीहि परिपूर्ण आहेशी मला वाटते. १९

परतु सध्यां देश सर्व बाजूंनी यवनानी व्यापिला आहे. स्वामी दूर-देशी आहेत. पण, हे प्रभो, तुमचा खजिना विपुल आहे. २०

तरी, हे स्वामिन्, आतां शत्रूला जिकण्यासाठी पराक्रम केला पाहिजे. ” २१

अशा प्रकारची त्याची विनंती ऐकून त्या जयेच्छ महाबुद्धिमान् पुरुषानें स्मित करून परशुरामाची प्रथम प्रशसा केली. २२

राजाराम-चरित्र

नंतर निर्जामाला शासन करण्यासाठी महाबलवान संताजी घोरपडे व वीरमान्य व वीरश्रेष्ठ धनाजी जाधव यांस आज्ञा केली. त्यानी आनंदित होऊन तत्क्षणाने कूच करण्याच्या त्तुनारीचे आवाज काढण्यास सांगितले. २२-२४

नंतर तो श्रीसचिव प्रभु आपल्या षड्विध सैन्यासह सुमुहूर्तावर व शुभ-
लमावर प्रस्थान करिता जाण. २४-२५

महिमतगडावरून सगमेश्वरगला गेला. तेथे युद्धांत अजिंक्य अशा प्रबल
श्लेच्छ सेनापतीला पराजित केले. त्याचे घोडे पाडाव केले. शृंगारपुर-
निवासी युद्धलालसी भारंरायमुखी चोरांना नंदीत टाकून तो सत्वर गुणवतगडाला
गेला. २५-२७

तो गड काबीज केला. तेथील लोकास पळवून लाविले आपले
लोक तेथे टेवले नंतर सुंदरगड वश केला त्याचप्रमाणे दत्तपाटणच्या
राजाला जिकून पायदळासह वसतदुर्गाला गेला. २८-२९

१८ निजाम-खान इ इम न फतेह-जंग-खान अथवा शेख निजाम.

१५ महिमतगड-फोल्हापुरचे वायव्येस सुमार ५० मैल व विशाळगडचे उत्तरेस
सुमार १५ मैल संगमेश्वर तालुका, रत्नागिरी जिल्हा

१६ संगमेश्वर-रत्नागिरीचे ईशान्येस सुमार २५ मैल. संगमेश्वर तालुका,
रत्नागिरी जिल्हा

१७ शृंगारपुर-संगमेश्वराचे पूर्वेस सुमार १५ मैल संगमेश्वर तालुका, रत्नागिरी
जिल्हा

१८ भारंरायमुखी याचा अर्थ लागत नाही भालेगाई करणाऱ्याचे प्रमुख असा
अर्थ लक्षण कदाचित् सयुक्तिक होईल 'ल' चे जागी 'र' लिहिला गेला असावा

१९ गुणवतगड-शृंगारपुरचे ईशान्येस सुमार १६ मैल व पाटणापासून नैऋत्येस
सुमार १० मैल. पाटण तालुका, सातारा जिल्हा

२० सुंदरगड-दत्तगड-पाटणच्या पश्चिमेस सुमार ३ मैल, पाटण तालुका,
सातारा जिल्हा.

२१ दत्त पाटण-पाटण-साताराच्या दक्षिणेस सुमार २५ मैल, पाटण
तालुका, सातारा जिल्हा

२२ वसतदुर्ग-पाटणच्या पूर्वेस सुमार २० मैल व कराडचे वायव्येस सुमार
८ मैल कराड तालुका, सातारा जिल्हा

सर्ग दुसरा

निजामाला जिंकण्यासाठी पाठविलेल्या संताजी घोरपड्यादिकांनी प्रथम निजामाचा पराभव करून नंतर त्याचे हत्ती घोडे व पुष्कळ द्रव्य हरण केलें. तेव्हां सर्व ऐश्वर्याचा नाश झाला आहे व सर्वागावर शस्त्राच्या जखमा झाल्या आहेत असा तो खल कसावसा जीव वांचवून पर्वताच्या पायथ्याशी वसलेल्या करिविरास गेला. ३०-३२

नंतर ते घोरपडे वंगरे लोक सचिवाजवळ गेले. ३२

तेव्हां त्यानें त्यांचा सत्कार केला. त्यांनीहि म्लेंच्छांशी लढण्याचा निश्चय केला. ३३

सचिव आलेला ऐकून शिवराजानें सांभाळ केलेले पायदळाचे नायक आनदानें एकत्र मिळाले. त्यापैकी कांहींनी किल्ले बळकाविलेले होते व काहींनी किल्ले घेण्याची इच्छा धरून होते. ३३-३४

कांहीं म्लेंच्छांशी लढाई देण्यास उत्सुक झालेले होते कांहीं घोडदळांसह होते. ते सर्व आपापल्या अपराधांचे समार्जन करण्याच्या हेतूनें त्या महात्म्या राजसचिवाला शरण गेले. ३५-३६

नंतर त्यानें त्यांचा मानसन्मान केला. त्यांना आनंदित वेलें व अभय देऊन त्यांची योग्य कार्यावर योजना केली. ३६-३७

नंतर म्लेंच्छरूपी उदधीचें शोषण करणारा जणुं अगस्त्य मुनीच अशा त्या हर्षित झालेल्या राजाच्या सचीवानें सतुष्ट मनानें आपल्या अतुल सैन्याकडे विलोकून सिंहे नांवाच्या वीराला जिंकण्याचें मनांत आणलें. ३८

राजाराम चरित्रकाव्याचा दुसरा सर्ग समाप्त.

२३ करवीर-कोल्हापूर- १६ २१' अक्षांश व ७२ १७' रेखांश. कोल्हापूर संस्था-
नाची राजधानी.

२४ औरंगसेबानें रायगड घेण्यास पाठविलेल्या विशोरासिंहालाच उद्देशून हें
लिहिले असावें.

सर्ग तिसरा

याप्रमाणें रामराजाचा भाविवृत्तांत ऐकून इंद्र त्रिकालज्ञ नारदाला म्हणाला. १

हे महर्षे, वीरव्रतांत अशिक्षीत, सुकुमार, प्रवाशांचे क्लेश न अनुभवलेला, मनूपासून आतापर्यंत झालेल्या राजवंशांतील कोंवळा कोंव, सुरूप, राजलक्षणसंपन्न, प्रिय बोलणारा, लोकांचें प्रिय करणारा, जनतेला प्राणरूप असलेला, तेजस्वी, भाविविक्रम, केवळ त्याचा प्राणच असलेली अशी पट्टराणी, सिंहासन लालसेनें महीपालांचा पाडाव करणारा त्याचा पिता श्रीशिवछत्रपति व ज्यलज्ज्वल तेजाप्रमाणें चमकणारा भाऊ संभाजि यांच्या विरहित असलेला राजाराम, जिफडे तिकडे प्रजा लुटली जात असतांना, सर्वत्र चोरचोरटे कंटाकप्रमाणें पसरलेले असतांना व विपुल पावसानें मार्गातील नद्या तुडुंब भरून गेल्या असतांनाहि कर्नाटकांत कसा गेला तें, हे मशामुने, आम्हांस सांगा. २-८

नारदमुनी इंद्राला ह्मणाले, हे महेंद्रा, राजाराम भूपालाचा कर्नाटकाचा विजया प्रवास ऐक. ८-९

महाराजांनं प्रधानपुरुषांबरोबर खलवत करून पन्हाळगडौंवरिल वरप्रदायिनी दुर्गादेवीचे पूजनास नवरात्राच्या प्रतिपदेपासून आरंभ केला. ९-१०

तिच्या चरणावर भाव ठेवून देवीचें दररोज पूजन केलें. ११

आणि धूपदीपनीरांजनादि त्रिकालपूजेनें, नानाप्रकारचे नैवेद्य, त्याचप्रमाणें जप, ब्राह्मणभोजनें, नटनर्तकांचीं गाणी, यौवन व मद यांनीं प्रमत्त झालेल्या अनेक सुदूर वारयोषितांचें अहोरात्र चालणारें नानाप्रकारचें नृत्यगायन, तसेंच विशेषेंकरून हातीं डमरू व गळ्यांत भयंकर मुंड धारण करणाऱ्या

२५ पाराशरगड- पन्हाळा-कोल्हापूरच्या ईशान्येस १२ मैल कोल्हापूर सस्थान.

२६ ता. ४ सप्टेंबर १६८९ बुधवार.

सर्ग तिसरा

तुळजाभवानीच्या भक्तीने आसक्त झालेल्यांचे तांडव, मंडळावर धावणारे शिरे तुटतांना ओरडणारे व तावडतोत्र स्वर्गारोहण करणारे सहस्रावधी बकरे व मेढे यांची असंख्य बलिदाने त्याचप्रमाणे कुमारीपूजन साध्वी सुवासिनींचे पूजन व भोजन, नाना देशांहून आलेल्या बंदिजनांचा स्तुतिपाठ, आणि नानाप्रकारचे इतर देखावे वगैरेनी त्या राजाने भवानीला संतुष्ट केले.

११-१७

नंतर ती भक्तवत्सल भवानी स्वप्नांत येऊन त्या राजाला झगाली, “ हे पुत्रा, भिऊ नकोस. बिल्वशाखेचे पूजन कर.

१८

त्यायोगे सर्व विघ्नाचा नाश होईल व तुझा मनोरथ सफल होईल. तू स्वतः विष्णूचा रामावतार आहेस यांत संशय नाही.

१९

पूर्वी दर्भासनावर बसलेल्या त्वां दाशरथीने रावणबधासाठी माझी वरदायिनीची प्रार्थना केल्यावरून मी तुला वर दिला व त्या प्रसादाने, ह महाबाहो, तू रावणाला त्याच्या सैन्य व पुत्रांसह ठार मारलेस.

२०-२१

आता हे कमलनेत्र महाराजा, माझ्या सामर्थ्याने सतत अदृष्ट झालेला असा तू वाटेल तेथे जा.

२२

दुष्ट लोक तुला ओळखण्यास किंवा इजा करण्यास समर्थ होणार नाहीत” अशा रीतीने मध्यरात्री भवानीने त्या नृपाचे सांत्वन करून त्या राजाच्या समोर ती अंतर्धान पावली.

२३-२४

नंतर त्या राजाने द्विजाग्रणींम तो वृत्तांत निवेदन केला.

२४

द्विज म्हणाले, “ तुला अभय आहे देवीने यथार्थच सांगितले” तेव्हां राजाने बिल्वशाखाव्रत करण्यास ब्राम्हणांस आज्ञा केली.

२५

श्री विद्वान केशवपडिताकडून ब्राम्हण आचार्य व पुरोहित यांना निमांत्रित केले आणि त्यांच्याकडून देवीचे बिल्वशाखाप्रबोधनव्रत विधियुक्त करविले. त्यायोगे, हे इंद्रा, राजा अर्जिक्य झाला.

२६-२७

राजाराम-चरित्र

नंतर नवमाला राजानें सुखात होऊन व मंगलविधी करून जापक ब्राह्मणाच्या साहाय्यानें होमास प्रारंभ केला. गणपतीचें पूजन केल्यानंतर पुण्याहवाचन केलें.

२७-२८

यज्ञकंकण करून ब्राह्मणांनीं होमास आरंभ केला. होम संपतांच त्या मंत्रज्ञ राजानें ब्राह्मणांसह नृपतीस जयप्रद अशीं सुचिन्हें पाहिलीं.

२९-३०

“ आहुती दिली अमतां ज्यावेळीं अग्नि धुरकट, ठिणगीयुक्त, मोठ्या रथासारखा आवाज करणारा, उजवीकडे ज्वाला असलेला, तेजस्वी, सुवर्णवर्ण, शुभाकार दिसतो त्यावेळीं मंडलाधिपति राजाचा मोठा विजय होतो असें समजावें. ” याप्रमाणें ब्राह्मणांचें वचन ऐकून तो राजा प्रमुदित झाला

३०-३२

नंतर पूर्णाहुती देऊन प्रज्वलित केलेल्या पवित्र अग्निमध्ये हतीच्या सोडे-सारखी मोठी तुपाची धार सोडली.

३३

ब्राह्मण स्वरपूर्वक मंत्रपठण करित असतां, बंदिजनांचे पुढारी राजाची स्तुतिस्तोत्रें म्हणत असतां व मुख्य वारयोषिता नाच करित असतां सर्व दिशा बाधिर होऊन गेल्या होत्या.

३४-३५

अशारीतीनें होमाची समाप्ती झाल्यानंतर ब्राह्मणांचें भक्तिपुरःसर पूजन केलें व त्यांना यथायोग्य व स्वसामर्थ्याप्रमाणें दक्षिणा दिल्या.

३५-३६

नंतर महादेवाच्या मनाला प्रिय असणाऱ्या महादेवीची पुन्हां पूजा केली. पुन्हा स्तवन केलें व पुनः पुनः नमस्कार केला. भक्तांना अभय देणाऱ्या लोकजननीची क्षमा याचिली.

३६-३७

तुष्टपुष्ट अशा जनांसह विधियुक्त प्रायश्चित्त केलें.

३८

२७ ता. १३ सप्टेंबर १६८९ शुक्रवार.

सर्ग तिसरा

नटनर्तकांच्या संघांना, वारयोषितांच्या तांड्यांना, सर्व स्तुतिपाठकांना व विशेषतः कवीना राजानें प्रीतिपूर्वक पुष्कळ द्रव्य व वस्त्राभरणें दिलीं. ३८-३९

अशारीतीनें लोकांच्या मनाला आनंद देणारा तो भवानीचा नवरात्र महोत्सव त्या चक्रवर्ति भूपतीकडून संकटविरहित विधियुक्त पार पडल्यामुळें तो राजा मनांत तोष पावला. ४०

श्रीमहाराजाधिराज महाराज छत्रपति राजारामचरित्रांतील केशवपंडितकृत नवरात्र महोत्सव नांवाचा तिसरा सर्ग समाप्त.

सर्ग चवथा

नतर प्रातःकाळी राजानें आवश्यक विधी उरकून देवब्राह्मणांचे पूजन केलें व चतुर्विध अन्न सेवन केलें. १

आपण स्वतः गजावर आरूढ होऊन, अध्वारूढ झालेले मंत्री, मुख्य सेनापती, त्याचप्रमाणें दुमरे सेनानायक, पायदळ, पायदळाचे नायक, गजांवरून व अध्वारूढ लढणारे योद्धे, ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्रादि इतर लोकांसह, चागली वस्त्रे धारण केलेले व जयमगल घोष करणारे, वस्तादानी शिकविलेले व दोन्ही बाजूला भोवरे असणारे वेगवान, सुदूर खोगिरांनी युक्त, उच व भूषित केलेले घोडे, भद्र मद व मृग या जातीत उत्पन्न झालेले आणि झुलीने व लोलक घटादिकानी अलंकृत केलेले व तज्ञानी शिकविलेले असे मोठे हत्ती पुढें चालत असता राजा विजयादशमीच्या सुमूर्त्तावर निघाला. २-६

ईशान्य दिशेस असलेल्या शमीवृक्षाचें व आपट्याचें विधिपूर्वक पूजन केल्यानंतर कवीनी स्तुति केलेला असा तो महोत्साही व तेजस्वी आपल्या मदिरात गेला. ७-८

तेथे उदार अतःकरणाच्या व प्रेमवर्धन करणाऱ्या स्त्रियांनी त्याला नीराजनानी ओवाळलें. स्त्रियांचे सात्वत करित करित त्याने तेथे रात्र घालविली. ८-९

वेढा कलिपुरुषानें पन्हाळगड घेण्यासाठी पाठविलेले स्लेंच्छसेनापती तेथें आले व त्यानी गडाला वेढा घातला राजानें स्लेंच्छपैन्यानें किल्ल्यास वेढा दिलेला पाहिला ९-१०

परंतु त्या सर्वांना तुच्छ लेखून महान स्लेंच्छाचाहि नाश करणारा तो

सर्ग चयथा

राजा लोककल्याण करणाऱ्या शंकराजी नारायणाकडे कोरीगडासभोवतालचा राज्याचा भाग सोपवून व बाकी राहिलेले राज्य त्या गूढबुद्धि राजानें रामचद्र-पताच्या ताब्यांत दिले ११-१२

त्याच्या हाताखाली सताजी, धनाजी व शंकराजी, आणि थोडदळाचे सेनापती व त्याचप्रमाणे पायदळाचे सेनापतीहि दिले सामाकडे लक्ष देऊन तो गमनाचा विचार करू लागला. १३-१४

तेव्हां द्विजाग्रणीना नानाप्रकारची दाने दिली द्विजांनीहि आणि विशेषतः केशवादीनी "स्वस्त्ययन" चिंतलें १४-१५

नंतर पांथोचित वेष धारण करून त्या नृपसत्त्वानें मंगलाशिर्वात घेतला व गाईला प्रदक्षिणा घातली. नंतर तो नृपशार्दूल अयोध्यापती ज्याप्रमाणें वनवासास गेला त्याप्रमाणे तो निघाला. १५-१६

अग्रभागी सेनापती व मागे शत्रूच मर्दन करणारा मानसिंह, जणुं दुमरा प्रह्लादच अमा हरिभक्त समतीमान नृपमेवात्पर व सत्यप्रतिज्ञ प्रह्लादपत, त्याचा ह्मनक महाबुद्धिमान कृष्णाजी अनत, त्याचप्रमाणे मोरो-पताच्या पुत्राला साजेल अशी बुद्धि व पराक्रम अगी असलेला सुमती नीळकंठ प्रधान व त्याचा धाकटा भाऊ, त्याच्या हाताखाली वाढलेला व राजाच्या हितासाठी झटणारा उद्धव नावाचा सत्ववान हे महाराजांच्याबरोबर गेले १७-२०

स्वामिसेवाविचक्षण, नृपहितात सदा आसक्त, प्रियवक्ता व प्रिय करणारा असा नीळकंठ कृष्ण व दारुभ्यऋषीनी सांभाळ केलेल्या चंद्रसेनानुवशी-यातील अग्रेसर खडो बळाळ व इतर चित्रगुप्त कायस्थ, बाजी कदम व त्याचप्रमाणे खडोजी कदम हे व दुसरे कित्येक, हे इद्रा, राजाबरोबर गेले. २०-२३

२९ कोरीगड-पुण्याचे पश्चिमेस घुमारे ४० मैल, पौड खोरे, पौड तालुका, पुणे जिल्हा. भोर संस्थानातील सुभागाड तालुक्याच्या सीमेवर.

३० बहिरोपंत.

राजाराम-चरित्र

मोहित झालेल्या म्लेंच्छसेनापतीच्या रक्षकांनी त्या घोड्यांवर बसून व परस्परांत मिसळून जाणाऱ्यांना ओळखले नाही. २४

ते खिंकाळणारे व धावणारे घोडे मार्गातील अनेक अडचणीतून जात असतानाहि नृपप्रभावामुळे त्या दुरास्यांना दिसले नाहीत. २५

त्याचप्रमाणे श्रीरामराजाच्य प्रभावेकरून त्याचे अनुयायी मार्गातील उन्मार्गगामी गढूळ नद्याहि उतरून गेले. २६

उन्हाळ्यात काळ्यामातीच्या क्षेत्रांतून चालू न शकणारे असे ते घोडे ज्याप्रमाणे आंगणांतून चालावेत त्याप्रमाणे चिखलाच्या मार्गांतूनहि चालून गेले. २७

व्याघ्रादि हिंस्र पशु व त्याचप्रमाणे भयंकर सर्प त्या राजारामाच्या अनुयायाच्या दृष्टीसहि पडले नाहीत. २८

रामराजाच्या मागून जाणारे ते सर्व पुण्यशाली वाट चालत असतां त्यांना रात्र लहान वाटली. २९

उदयगिरीच्या शिखरावर सूर्य आल्यानंतर तो रामराजा स्वजनांसह कृष्णोतीरी पोहोचला. ३०

त्याच्या शरिरासारखी सावळी असलेली ती कृष्णानदी पाहून तो आनंदित झाला व त्या वीरानें आपल्या परिवारासह तीत यथाविधि स्नान केलें. ३१

आपल्या देहाचे विडंबन करून पितृदेवांचें तर्पण केलें. नंतर ते राजाचे सर्व अनुयायी कृष्णानदी पार जाण्यास उद्युक्त झाले. ३२

प्रयत्न करूनसुद्धां त्यांना उतार सांपडला नाही. तेव्हां श्रीमान भूपवर आपल्या प्रभावानें प्रवर्तीत होऊन तुम्ही माझ्या मागे या असे तो आपल्या नोकरांना म्हणाला आणि आपण सर्वांच्या पुढें होऊन तो राजा परतीराला गेला. ३३-३४

३१ कृष्णोतीरो-पन्हाळ्यापासून ५०-६० मैलाच्या टांपूतच कोठें तरी मुक्काम झाला असला पाहिजे. नक्की ठिकाण समजण्यास अद्याप साधन उपलब्ध नाही.

सर्ग चवथा

तेव्हां ज्याच्या गुडघ्यापर्यंतच पाणी लागलें असे ते सर्व त्याच्या मागून गेले. ३५

याप्रमाणें म्लेंच्छराजानें रक्षित अशा त्या मार्गातून महाराजा जात असता आपल्या सर्वप्रकारच्या लोकांसह तो पुन्हां एका मोठ्या नदीजैवळ आला. तेव्हा कलिकंदाच्या अनुचरांनी विचार केला कीं, राजा कलिपुष्पाच्या नाशार्थ कर्नाटक देशाला जात आहे व कुमतिमान म्लेंच्छराजा तर या बड-शासनाला उत्सुक झालेला आहे. ३५-३७

तेव्हां जर या रामराजाच्या प्रवासात आपण विघ्न न केलें तर आपण शररूपशाला मिळालों असें समजून तो आपला निश्चित नाश करील. ३८

अशाप्रकारें निश्चय करून त्यांनीं मार्गात विघ्न करण्याचें ठरविलें. नंतर त्याचा दैवहीन व द्रव्याभिलाषि सेनापती राजाचा उद्देश न जाणतां त्याचा पाठलाग करू लागला. त्याच्या बुद्धिनुरूप विचार करणारे इतर सुद्धा तोच मार्ग स्वीकारू लागले ३९-४०

परंतु हेराकडून त्याच्या हालचालीची बातमी ऐकूनहि तो भीमपराक्रमी स्थिरबुद्धि व महातेजस्वी राजा धैर्यापासून चळला नाही. ४१

नंतर थोर अशा घोरपडे घराण्यांतील बहिरजी आपल्या मालोजी नावाच्या भावासह श्रीराजाराम महाराजांच्या सेवेला धाबला. ४२

हनुमानासारखा सामर्थ्यवान आपल्या सैन्यानें वेष्टित, राजारामाच्या चरणीं विनम्र व स्थिरभक्तिमान, महाबाहु, साहसी व शत्रूंचें मर्दन करणारा असा तो राजाला झणाला कीं, “महाराजाच्या हितैषी अशा माझी व सचीव याची सेवा घेऊन आपण कर्नाटकास चलावे. ४३-४५

मार्गात जी जीं विघ्नें उत्पन्न होतील तीं तीं तुमच्या प्रसादानें तुमच्याच चरणाचा आश्रय करून मी, हे विभो, निवारण करीन.” ४५-४६

राजाराम-चरित्र

नंतर ब्राम्हणांनी परिवेष्टित असा तो राजाराम आपलें सैन्य व बहिरजी यांसह ती मोठी नदी पार उतरून पुढचा मार्ग आक्रमू लागला. ४६-४७

राजारामाला पकडण्याच्या इच्छेनें स्लेच्छपतीच्या सैन्यपालांनी आपल्या सैन्यांसह त्याच्या मार्गातील सर्व वाटा रोखून धरल्या. ४७-४८

तेव्हां राजारामाचें प्रिय करण्याच्या इच्छेनें मदोद्धत झालेल्या महाराष्ट्रीय भालाइतांनीहि त्याच्याबरोबर ठिकठिकाणी युद्ध केले. त्या महावीरांनी त्या स्लेच्छसेनानायकांबरोबर बहुत युद्ध केले. ४८-४९

तेव्हा त्याचें सैन्य मोठें असून आपलें अल्प आहे असे समजून आले. ५०

जेव्हां ते चिंताविष्ट परिश्रान्त व भुकेनें व्याकुल झाले आणि त्यांचीं वाहनें अगदी थकून गेली तेव्हां राजारामाच्या प्रभावेकरून धैर्यवान अत्यंत वीरबली महाबळी पराक्रमी व शिवराजानी सांभाळ केल्ले असे ते सताजी जगताप व रूपसिंह भोंसले आपल्या सैन्यासह उपकारांची फेड करण्यामाठी पुढे सरसावले व महाराजास नमस्कार करून ते मधुर वाणीनें बोलले कीं, “ युद्ध-लालपेनें उन्मत्त झालेले आतताई व कवचधारी स्लेच्छ तुम्हास जिफण्याकरिता सर्व बाजूने चालून येत आहेत. तेव्हां आम्ही आमचे प्राण पणाला लावून त्याच्यावर विजय मिळवू. ५०-५४

तूं सर्वांचा राजा व सर्व जगताचा प्राण आहेस. तेव्हां, हे महाराजा, तू त्या दुष्टबुद्धीच्या नजरेस न पडतां निघून जा. ” ५५

श्रीरूपसिंह व संनाजी जगताप या दोघाचें हें भाषण ऐकून स्लेच्छ सैन्यांनी वेढलेल्या त्याला संतोष झाला. ५६

नंतर त्या दोघांचें स्लेच्छाबरोबर महायुद्ध झाले. तें सर्व लोकानी पाहिलें व राजारामानेहि पाहिलें. ५७

स्लेच्छ सेना मोठी आहे असें पाहून तो भूमीपती राजा आधिरहित मनाशीं विचार करूं लागला. ५८

सर्ग चवथा

याच्याशी युद्ध केल्याने सांपत मला कोणती फलप्राप्ती होईल. कुभाडाचा पराभव करण्यासाठीच पृथ्वीतलावर सध्यांचा माझा अवतार झाला असल्याने त्यास उचित अशीच मला मति धारण केली पाहिजे. युक्तिवादाच्या सांख्यीने कसे तरी यांना बांधिले पाहिजे

५९-६०

कर्नाटकाला त्वारिते जाऊन मी मोठे उपाय योजीन. अशा प्रकारचा निश्चय करून त्या बुद्धिमान राजाने सैन्याच्या तोंडावर सताजीला ठेवून व आपण रूसिंहाला बरोबर घेऊन पुढे गेला.

६१-६२

गांव, गवळीवाडे, दुर्ग, खेडी, खोऱ्यातील खेडी, चांडाळगृहे, बगैरे मागे टाकित टाकित राजा तुंगभद्रच्या तीरावर पोहोचला

६२-६३

नदी अगाध आहे, उंच पाठीवर पुन्हा चारून येत आहेत व देशाचे अधिपतीही दुष्ट आहेत असे जाणून राजा सेनापतीला असे म्हणाला की,

६३-६४

“हे महाबाहो रूपसिंहा, तू एकटा असून शत्रू पुष्कळ आहेत. हा देश युद्धाला योग्य नाही. काल बलवान आहे. तरी तू मनांत खेद न करितां माझ्याबरोबर चल.”

६४-६५

राजाने असे सांगितले असतांना सुद्धा तो क्षत्रधर्मपरायण व दृढव्रत रूपसिंह एक पाऊलही ढळला नाही.

६६

तो राजाला झणाला, हे दयानिधे महाराज, तुम्ही अमानुषी राजे आहात. तुम्ही आपल्या इच्छेप्रमाणे निघून जा.

६७

सर्व जनतेचे पालन करा व स्वराज्य लवकरच प्राप्त करून घ्या तुमच्या-बरोबर मी आलों तर हे भूपति, यवनानी वेढलेले आपले सर्व लोक निःसंशय नाश पावतील.

६८-६९

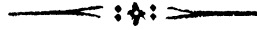
३२ तुंगभद्रच्या तीरावर-मासिर-ड-आलमगिरीप्रमाणे सुभानगड व जारा या किष्क्याजवळ चक्रमक घडली असावी. परंतु 'जारा' हे नकलकाराने चुकीचे लिहिले असावे व त्याबद्दल चक्रापूरच्या पूर्वेस असलेले 'हिरा' मुळांत असावे असे प्रो. सरकारचे मत आहे.

राजाराम-चरित्र

म्लेंच्छ सैन्याने घेरलेल्या त्या राजाने रूपसिंहाचे हें माषण ऐकून त्याचा पुन्हा गौरव केला. ६९-७०

नतर जेव्हां राजाने परम आदराने भवानी व महेश यांचे स्मरण केले तेव्हां त्यांनी अद्भुत रूप व वेष धारण केलेले द्विज व वैश्य असे दोषे व नदीसारखा बैल आपल्यासमोर असलेला पाहिला. ७१

श्रीराजाराम महाराजांच्या यशोवर्णनाच्या काव्याचा केशवपंडितकृत चवथा सर्ग समाप्त.

सर्ग पांचवा

सर्ग पांचवा

आपले लोक म्ळेच्छसैन्याने वेढले आहेत असे पाहून त्याने त्या बैलाला आपल्या हाताने धरून समोर उभे केले. १

त्या बैलाला स्पर्श करिताच तो त्या दुष्टात्म्यांस दिसेनासा झाला. बुद्धि-
वानात श्रेष्ठ असा तो राजा बाहिरजीला ह्मणाला की, २

“ हे महावीर बाहिरजी, आपले सर्व मंडळ म्ळेच्छानी वेढले आहे. बाहेर
पडण्यास मार्ग नाही. तरीहि मी यांतून निघून जाणार आहे. ३

हा वैश्य भृंगरिटि आहे. हा वृषभ नदी आहे व हा शिवगण जयदेव-
सुत साक्षात् व्यवकच आहे. शकरांनी मला मार्ग दाखविण्याच्या हेतूने
याना पाठविले आहे. ४-५

पूर्वी दाशरथाला सकट प्राप्त झाले असता ज्याप्रमाणे मारुतीने त्या त्या
समयी व कार्यात साहाय्य केले त्याप्रमाणे माझ्याठायी भक्ति धरून असलेला
व माझी सेवा करणारा असा, हे वीराम्रणो साधू, तू आता मला साहाय्य
कर म्हणजे तुझे अवतारकृत्य खास प्रसिद्धीस येईल. ५-७

याप्रमाणे जेव्हां अद्भुत व पुरातन वृत्त राजाने बाहिरजीला सांगितले तेव्हा
तो वीर जाण्यासाठी सिद्ध झाला. ८

सर्व बाज्ज सवळ असे म्ळेच्छाचे मुख्य लोक उभे असता व त्याच-
प्रमाणे मार्गात सकटाची जाळी पसरविली असता तो शस्त्रधारी सनाथ
आजानुवाहु साहसी अमितविक्रमी राजाला खाद्यावर घेऊन नृपतीस समयोचित
अशा सर्व उपकरणासह म्ळेच्छामधून निघून गेला. रामाच्या तेजाने वृद्धि-
गत झालेल्या त्याला कसलाहि अडथळा झाला नाही. ९ ११

आपण सर्व या म्ळेच्छसागरातून कसे निसटू व आपणांस राजाचे चरण
पुन्हा केव्हा दृष्टीस पडतील या चिंतेने व भयाने व्याकुल झालेल्या राजाच्या
सर्व अनुचरांनी राजा जात असतां राजाचे कल्याण चिंतले. १२-१३

राजाराम-चरित्र

नंतर त्या भिन्नमतवादीनीं आपलें मन घट्ट केलें आणि त्यांतील कांहींनी कापडीचा म्हणजे यात्रेकरूंवा वेष धारण केला, कांहींनी भिकाऱ्यांचा वेष घेतला. १४

दक्षिणेतील लोकांनी कांहींना दडवून ठेवले ते तेथेंच राहिले. कांहींनी बैराग्यांचा वेष घेतला, कांहीं व्यापारी बनले. १५

अशा रीतीनें ते सर्व राजारामाच्या प्रभावानें संकटसागरांतून तरून गेले. १६

राजारामहि सर्व सैन्यसागर ओलाडून श्रीबहिरजीसह तुगमद्रा नदी ओलाडून गेला. तुंगमद्रेंत खान करून पितृदेवतांचे तर्पण केले. १६-१७

त्या नदीतीरावर बहिरजीने ज्याचा थकवा घालविला आहे अशा त्यानें यथेच्छ भोजन केलें. १८

त्यावेळीं बहिरजीनें दाईचें नोकराचें मित्राचें त्याचप्रमाणें खेहसबंधीयांचें सर्व काम केलें. १८-१९

स्वादिष्ट अन्नांनीं, गोड पेयांनीं, मधुर व मनोरम अशा भक्ष्य पदार्थांनी, तांबूल देऊन, गोड बोलून, त्याचप्रमाणें नानाविध खाद्यपदार्थांनी व पदचर्यादि सेवा करून मार्गातील क्लेश सहन करण्यास असमर्थ असलेल्या अशा आपल्या स्वामी महाराजाची त्यानें सेवा केली. १९-२१

जात असतां त्या आत्मसयमी राजर्षींच्या मार्गात त्यावेळीं सूर्याचे किरण अति तापदायक झाले नाहीत. २१-२२

भूमीनें आपल्या मार्दानें, वाऱ्यानें थड पाण्याच्या तुषारानें, आकाशांनें आच्छादन धरून, त्याचप्रमाणें तरुंनी आपल्या छायांनी, ऋतूनी फलपुष्पाच्या योगानें त्या राजाची सेवा केली. २२-२३

मयूरांनी आपल्या नाचानें, कोकिलांनीं आपल्या सुस्वर आलापांनीं व हरणांच्या कळपांनी त्याचेभोंवतीं फिरून महीपतीचें मन रिशविलें. २४

सर्ग पांचवा

गोवळ्यांनी पाळलेल्या नानावर्णांच्या सुपुष्ट व सवत्स घेऊ आपल्या दर्शनाने राजाचे श्रम हरण करित होत्या. २५

मार्गात रामचरित्र गाणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या मुली आपल्या सुस्वराने राजाचे मन हरण करित होत्या. २६

राजा आपली सीमा ओलाडून कधी कधी बहरजीसह कासीमखानाच्या असंख्य सेनेत जाऊन राहात असे. २७

बाजाराच्या रस्त्याने जात असता, सैनिकांत मिसळल्या असतां, राजमार्गात सचार करित असतांना, धनिक लोकांबरोबर सभाषण करित असतांनासुद्धां, सुंदर घोडे व विविध रत्ने विकृत घेत असतानाहि किंवा गरिब लोकांना अनुरूप सतुष्ट करणारे द्रव्य देत असतां महाराजाच्या प्रभावाने विमोहित झालेल्या दुरात्मा कासीमखानाच्या गुप्तपणे फिरणाऱ्या हेरानीहि राजाला ओळखले नाही. २७-३०

धाप्रमाणे आपल्या इच्छेप्रमाणे व निर्भयपणे ग्रामातून व शहरांतून गमन व शत्रूच्या वीराचे हनन करणाऱ्यास दुष्ट लोकानी ओळखले नाही. ३१

रामावतारात चवदा वर्षे सीता बरोबर असतांनासुद्धां तो त्याला वनवास भासला. ३२

परंतु या अवतारात राजाने कित्येक दिवस एकट्यानेच वनवास केला असतांनासुद्धां त्याला तो सुखोचित असाच झाला. ३३

नंतर तो धृतव्रत राजा आपल्या राज्याच्या सीमेवर असलेल्या अमूर नावाच्या नगरातील एक देवालयात गेला. ३४

तेथे राहून महाराजांने ज्याचे श्रम श्रांत झाले आहेत, जो सर्व शत्रांचे चित्त जाणणारा आहे अशा त्या महा बलवान बाहिरजीला गुप्त हेराचा वेष देऊन

३५ अमूर-अंबूर-उ. अ. १२४८ 'व पू. दे. ७८ ४३ अंबूर दुर्ग हा अति-शय अवघड ठिकाणी बसलेला आहे. -उत्तर अर्काट जिल्हा, मद्रास इलाखा.

राजाराम-चरित्र

बाजीराव काकड्याकडे पाठविलें. बहिरजीनें त्याचे समीप जाऊन राजाचे सैन्य व मंत्री यासह पन्हाळ्याहून केलेल्या प्रयाणापासून तो तुगभद्रेच्या तीरावर येईपर्यंतचा प्रवास म्लेंच्छांनी केलेला त्याचा पाठलाग व त्याचप्रमाणें प्रतिदिनी झालेलें युद्ध वगैरे राजाचा सविस्तर वृत्तांत त्याचें मानस जाणण्याच्या इच्छेनें त्याला सांगितला.

३५-३८

“तू छत्रपती महाराजाचा आवडता व केवळ त्याचा बहिश्चर प्राणच आहेस ह्मणून तुला या देशांत ठेवलें आहे. तरी जर स्वामिभक्तिची इच्छा करित असशील तर आता राजा आहे त्या ठिकाणी माझ्याबरोबर चल.” हे त्या ठिकाणी बहिरजीचें वाक्य ऐकून ‘बरे तसें असो’ असे तो ह्मणाला.

३९-४०

त्याचें निष्कलक मन व त्याचप्रमाणे त्याची स्वामिभक्ति जाणून “माझ्याबरोबरचे लोक येथेंच आहेत” असे तो त्याला म्हणाला.

४१

त्यातील एक ‘द्विज’ आहे त्याला भेटून मी पुन्हा तुझेजवळ परत येतों तोंपर्यंत तुझे सर्व सैनिक सज्ज (कवचबद्ध) होऊ दे.

४२

असें बोलून तो राजाजवळ आला व त्यानें घडलेलें सर्व वृत्त सांगितलें. तव्हा तें ऐकून राजा म्हणाला, “त्याला येथे सत्वर घेऊन ये.”

४३

बहिरजी पुन्हा त्याच्याजवळ गेला व म्हणाला, “महाराज आले आहेत असे माझे हेर सागत आहेत. तरी तू त्याच्या दर्शनाला नजराण्यासहित सत्वर चल” तेव्हां त्याच्या सैन्यांतील काही ओळखीच्या लोकांनी त्या महापराक्रमी बहिरर्जाला त्याच्या तरवारीवरून व शब्दावरून ओळखलें आणि ते सर्व नमस्कारालिगन वगैरे देऊन भेटले.

४४-४६

त्याचें हे वाक्य ऐकताच तो ससैनिक उठला आणि म्हणाला, “हे मित्रा, माझे स्वामीमहाराज सांप्रत कोठ आहेत?”

४७

ते ऐकून सर्वांना जगत्पती दाखविण्यासाठी हाती खजीर घेतलेला तो बहिरजी पुढें होऊन म्हणाला.

४८

“या देवाळ्यात महाराज आहेत. सत्वर चल.” या वाक्यामृतानेंच सनुष्ट झालेली काकडे वगैरे मडळी वीरोचित तीन्हीहि गुणानी

सर्ग पांचवा

युक्त अशा महाराजाला प्रधानांप्रमाणें त्याचे समोर भूमीतलापर्यंत शीर लववून नम्रतेनें व पुढें बहुमोल नजरनजराणे टेवून प्रणाम करितो झाली.

४९-५१

शस्त्रेचें दमन करणाऱ्या राजानें कांहींसह बोलून, कांहींशी स्मित करून व कांहींवर नुसता दृष्टिक्षेप टाकून तेथे जमलेल्या त्या सर्व वीरांची सभावना घे ली.

५१-५२

स्वस्त्यागमनसूचक असे नानापकारच्या वाद्याचे ध्वनी व बंदुकाचे झेठमोठे आवाज महाराजानी काढविले.

५२-५३

ज्याप्रमाणें धर्मराजाच्या आगमनानें इंद्रप्रस्थवासीयांनी महोत्सव केला त्याप्रमाणें तेथील लोकांनी व रहिवाशांनी महोत्सव केला.

५३-५४

त्यायोगे वृद्धिंगत झालेलें स्वराज्य प्राप्त झाल्यामुळें सर्व लोकांनी वदित असा तो राजा प्रतिपदेच्या चंद्राप्रमाणें कलानी वाढूं लागला.

५४-५५

याप्रमाणें श्रीभोंसलेवंशाचा तिलक श्रीराजारामप्रभु महाबळी दिल्लीशानें पर्वतासारखी दिधने उत्पन्न केली असताहि सर्व म्हेच्छाना श्रीविष्णूच्या तेजानें मोहित करून त्यांचा पराभव करण्यासाठी कर्नाटकात विजयी होऊन राहिला आहे.

५६

श्रीमन्महाराजाधिराज महाराज छत्रपति राजारामाच्या काव्यवारीत्रातील केशवपाडितकृत पाचवा सर्ग समाप्त.

शुद्धिपत्रक

पृष्ठ	श्लोक	अशुद्ध	शुद्ध
11	11	followed	was followed
13	7	inspire	have inspired
१९	२०	घोरपडे	मोरे
३	६	सात	बेचाळीस
२९	२०	परशुरामोसौ	परशुरामोऽसौ
३०	९	दुरात्मनः	दुरात्मना
३०	१४	द्विजस्वप्ने	द्विजः स्वप्ने
३१	२	तवाज्ञाविहितः	तवाज्ञाविहिता
३१	६	शक्तिर्महेन्द्रादि सुरेष्वपि	शक्तिर्महेन्द्रादिसुरेष्वपि
३१	१०	दमन	दमने
३१	२०	हरेरंश	हरेरशः
३१	२४	सोपनेप्यति	सोऽपनेप्यति
३१	२७	प्रश्रयेण वद०	प्रश्रयेणावद०
३२	५	स्वायं	स्वीयं
३२	१४	मदत्त मति०	मदत्तमति०
३२	१५	समयोऽस्माकं	समयोऽस्माक
३२	२१	शौर्योदार्यगुणापेते	शौर्योदार्यगुणोपेते
३२	२९	रामचद्राख्य सचिवे	रामचद्राख्यसचिवे
३२	३०	राज्यागविकलं	राज्यागविकलः
३३	६	प्राप्स्यसि	प्राप्स्यति
३३	१२	ततो ब्रवी०	ततोऽब्रवी०
३३	१४	हरेश्चतुर्थोवतारो	हरेश्चतुर्थोऽवतारो
३३	१६	स्वीयैर्गते	स्वीये गते
३३	२४	शौर्यधैर्यादि गुणा०	शौर्यधैर्यादिगुणा०
३४	१३	हर्षोऽस्माक	हर्षोऽस्माकं
३५	१३	दीनमनाभवत्	दीनमनोऽभवत्
३५	१६	म्लेच्छ नायकै०	म्लेच्छनायकै०
३५	२४	महाराजोधुना	महाराजोऽधुना

शुद्ध	श्लोक	अशुद्ध	शुद्ध
३५	२८	सर्वेत्	सर्वे तं
३६	१०	छठित	लुठित
३६	१०	दुरात्मभिः।	दुरात्मभिः।
३६	१८	परशु पूर्वं	परशुपूर्वं
३६	१८	प्रशशसह	प्रशशस ह
३६	२३	श्री सचिवः	श्रीसचिवः
३६	२९	बन्दीकृत्य गम०	बन्दीकृत्यागम०
३७	४	संत घोरफडा०	संतघोरफडा०
३७	६	गजाश्वादि धनं	गजाश्वादिधनं
३७	६	तदारणात्	तदा रणात्
३८	१९	महेंद्र	महेंद्र
३९	२०	किमुवर्षितुम्	किमु वर्षितुम्
४०	६	प्रदक्षिणा०	प्रदक्षिण०
४०	८	मडलाधिपते राज्ञा०	मडलाधिपतेराज्ञा०
४०	२८	भूपति चक्रवर्ती	भूपतिचक्रवर्ती
४१	५	बुभुजेन्नं	बुभुजे ^६ न्नं
४२	४	केशवाद्यै०	केशवाद्यै०
४२	२१	पुरंदरम्	पुरंदर
४२	२९	मार्गे गच्छ०	मार्गे ^६ गच्छ०
४३	५	अथोदयाद्रि तिल०	अथो दयाद्रितिल०
४४	९	भवत्सद०	भवत्सद०
४४	३०	वचस्तु तोषो०	वचस्तुतोषो०
४९	९	पुनरायाति	पुनरायामि
५५	१३	वृहस्पतीलाहि शोभणारे	वृहस्पतीच्या नीतीला धरून असणारे
५६	१४	ज्ञात्रेभ्यो अशा या राज्याचें	ज्ञालेलें असें हें राज्य
५९	१२	रामचंद्र	रामचंद्रपंत
६२	१०	सभाजि	संभाजी

